

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ЗАВІДНЯК БОГДАН ТЕОДОРОВИЧ

УДК – 141.41:211 (092)

**ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОЇ ФІЛОСОФІЇ:
КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.11 – релігієзнавство

09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії Рівненського державного гуманітарного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий
консультант:

доктор філософських наук, професор
Шугасва Людмила Михайлівна;

доктор філософських наук, доцент
Панчук Ірина Іванівна,
завідувач кафедри філософії Рівненського
державного гуманітарного університету.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, доцент
Філоненко Олександр Семенович,
доцент кафедри теорії культури і
філософії науки філософського факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна;

доктор наук з богослов'я
Завійський Роман Петрович,
доцент кафедри богослов'я Приватного
закладу вищої освіти «Івано-Франківська
академія Івана Золотоустого»;

доктор філософських наук, професор
Христокін Геннадій Володимирович,
професор кафедри філософії, політології та
глобальних міжнародних процесів
Університету державної фіскальної служби
України.

Захист відбудеться 7 травня 2021 року о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 6 квітня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Містично-досвідна релігійна філософія розглянута на основі ідей християнського теїзму – як вчення про особового Бога, докази Його існування, ономотології та проблематики зла. В ньому зведені в єдину систему погляди мислителів про Бога від античності до сучасності, проаналізована їх розробка категорії «Особового Бога» і розглянуто формування ними концепції «Божа Особа». Релігійно-філософське поняття «Бог» досліджується як онтологічне начало, абсолютний Ум, Воля, Свобода, Любов, яке характеризується володінням особових прикмет, які об'єднуються в теонімі «Божа Особа». Здійснено докладний аналіз богословських поглядів, критичних філософських розмислів мислителів античності, патристичної доби, схоластів, філософів Нового часу та сучасності, виявлені та показані взаємозв'язки елементів їхніх вчень про особового Бога в містично-досвідному ключі, базових ключових понять, основних категорій та структур, які вони становлять. Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена зацікавленням богословською спільнотою проблемою можливості формування філософського і богословського концептів Бога, виявлення та осмислення його властивостей в контексті християнського теїзму. Праці, філософські ідеї про Бога в містично-досвідному ключі вперше стають предметом наукового опрацювання в Україні стосовно як до онтологічних понять «Творець», «Абсолютна особа», так і до особових елементів. Коли в тридцятих-сорокових роках ХХ ст. між філософами Ж. Марітемом, Е. Жильсоном, М. Блонделем, Е. Муньє, Г. Марселем, А. Масново почалася жвава дискусія про статус християнської філософії, то ці мислителі дійшли згоди про три змісти християнської філософії: *культурологічний, професійний та сутнісний*. Згідно з першим змістом – такою можна назвати будь-яку філософію, яка розвивається у царині християнства. Це не тільки позиції Августина, Боеція, Аквіната, Скота, Декарта чи Розміні, але й Спінози, Канта, Гегеля, Шеллінга, Конта, Кроче та ін. Згідно з другим – такою може бути названо будь-яку філософію, яка розвивається не у сфері християнства, а відкрита до нього, як напр., позиції Платона, Аристотеля, Зенона, Епікура, Плотина, Ібн-Сіні та ін. Згідно з третім – це позиції, сповнені раціонального пошуку, хоч по суті, які історично походять від біблійного Об'явлення та християнства. Були й противники поєднання християнства з філософією у терміні, називаючи його *contradictio in terminis*, а то й *ferro ligneo* – зокрема, Л. Брюнsvік та М. Гайдегер. Прихильниками виразу «християнська філософія» були Жильсон, Марітен, Ляграндж та ін., котрі розглядали можливість її проведення у сутнісному значенні, не вбачаючи в цьому абсурдності. У творі «Дух середньовічної філософії» Жильсон уточнював, що така релігійна філософія не є системою мислення, а лише винятковим способом проведення філософського міркування, уможливлючи тим самим народження нових систем, хай навіть суперечних між собою. Бо ж релігія не належить до

рефлексій, етики, систем, культів. Її завданням не є формування вичерпного пояснення дійсності, не є споглядання істини, а лиш встановлення відношення між людиною і Богом, її спасіння. Логічно постає завдання провести критичний аналіз феномену релігійної філософії, виявити її потенціал і довести, чи справді вона й сьогодні, як на зорі свого становлення, задовільняє епістемологічні потреби, які властиві філософії (очевидність як критерій істини та чисте міркування як шлях до отримання останньої) та визнає право на життя за тими правдами, які історично народжуються з християнством: поняття особи й свободи, історії й часу, Бога й зла, творення й блага; розкрити зміст «драми релігійної філософії», за думкою про слова ап. Павла щодо *invisibilia Dei*: чи й сьогодні вивчення природи відкриває нові можливості для Богопізнання? Адже, як зауважував згаданий Жильсон, старіння усіх метафізик починається з відповідних їм фізичних уявлень: Аквіната – з фізики Аристотеля, Декарта – з картезіанської фізики, Канта – з фізики Ньютона, Бергсона – теорії відносності. Особливо гостро постає потреба висвітлити важливу концепцію особового Абсолюту, бо саме, починаючи від метафізики Філона Олександрійського залежатиме побудова філософсько-богословського синтезу майбутніх схоластів. Віра і розум, два крила, якими здіймається дух людини до Бога, надихатиме відомих мислителів від св. Августина до св. Ансельма Кентерберійського, від св. Томи Аквінського до папи Івана Павла II. Філософія, психологія, міфологія, герменевтика, філософія релігії належать до найбільш обговорюваних концепцій у науковій літературі останніх десятиліть. Філософська теологія і релігійна філософія стали найбільш обговорюваними темами для богословів та для філософів, які дискутують щодо методологічних засад цих дисциплін, щодо можливостей сьогоденного використання класичної метафізичної методології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено у межах комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету за науковими темами «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» (реєстраційний номер 014U000085) та «Філософія в структурі сучасного соціогуманітарного знання» (реєстраційний номер 0116U007100).

Мета дослідження визначена з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження і полягає у філософсько-релігієзнавчому та богословському аналізі розкриття філософсько-онтологічного виміру особового Абсолюту на люмінативному, карітативному, алетологічному, агатологічному духовних щаблях у вченнях мислителів від античності до сучасності, опис складових цих учень, структури, виявлення взаємозв'язків і співвідношень, понять, термінології, розглядаючи їх включно з елементами святоотцівської традиції та схоластики і вчення про Бога в модерну й сучасну епоху.

Відповідно до поставленої мети, визначаються такі **дослідницькі завдання**:

- виявити актуальність онтотеологічної проблематики для вирішення проблем сучасної практичної філософії;
- окреслити методологічні засади онтотеології;
- проаналізувати античну онтологію та її зв'язок із теологією;
- з'ясувати специфіку доказів існування Божого буття у творчості античних і святоотцівських мислителів;
- висвітлити зміст дискурсу природної теології;
- розкрити зміст основних ейдологічних складових трансцендентної сфери Божества у семантиці античних та святоотцівських мислителів на основі філософсько-герменевтичного підходу;
- представити доказовий потенціал апріорних та апостеріорних доказів існування Божого буття у філософії та теології;
- проаналізувати особливості доказів існування Божого буття в модерних та сучасних філософів;
- дослідити особливості застосування персоналістичних концепцій до Бога у працях мислителів античності, патристичної доби, схоластики, модерних та сучасних філософів, виявити закономірності процесу розвитку вчення про Особового Бога на основі детального аналізу філософсько-богословських праць мислителів від античності до сучасності;
- розкрити головні ідеї містично-досвідної філософії Особового Бога від античності до сучасності;
- репрезентувати особливості класичного і сучасного вчень про Особового Бога як систему теїстичних уявлень, філософських поглядів та раціонально-споглядальних понять і категорій;
- проаналізувати особливості теодицейних ідей мислителів Нового часу Р. Декарта, Б. Паскаля, І. Ньютона, Б. Спінози, Ч. Дарвіна, Х. Вольфа, І. Канта, Й. Г. Фіхте, Г. Гегеля, Ф. Шеллінга, С. К'єркегора, А. Розміні та ключових філософів ХХ століття А. Бергсона, М. Блонделя, Е. Гуссерля, Е. Пшивари, М. Шелера, Н. Гартмана, Т. де Шардена, Р. Гвардіні, М. Гайдегера, Е. Штайн, П. Євдокімова, філософів неотомістичного напрямку, Г. Кюнга, К. Фабро, Б. Мондіна, С. Франка, Й. Зайферта.

Об'єктом дослідження є трансцендентний та іманентний аспекти Бога у вченнях мислителів від античності до сучасності, положення яких розглянуто в їхніх філософсько-богословських працях.

Предметом дослідження є філософське поняття «Особовий Бог», Його трансцендентність як філософсько-онтологічний концепт, як християнсько-теїстична концептуальна модель у відношенні до «людської особи» в логічному взаємозв'язку, співвідношеннях та висновках у семантичних вченнях мислителів від ранньої античності до сучасності з точки зору онтотеології.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Основним методом дослідження є системний підхід до вчень мислителів ранньої античності,

апологетів, схоластів, модерних та сучасних філософів про Особового Бога. Дослідження ґрунтоване на застосуванні критичних та формально-логічних методів, які дозволяють виявити вчення про Особового Бога через критичний аналіз філософських ідей про Особового Бога мислителів від античності до сучасності, переймання ідей і теорій про Особового Бога мислителями Київської духовної традиції ХІХ-ХХ ст. Здійснений у роботі аналіз поєднує проблемні аспекти в структуроване наукове знання, згідно з принципами цілості та систематичності.

Методи дослідження зумовлені своєрідністю його предмета і мети. У дисертаційному аналізі застосований міждисциплінарний підхід, що ґрунтується на вивченні різних джерел з історії філософії, онтології, метафізики, патристики, біблістики, плюралізмі дослідницьких напрямків та етичних, релігійних і герменевтичних підходів у філософському середовищі від досократичної філософії, до медіоплатонізму античної Греції та юдейській філософії, від патристичної доби до епохи схоластів, від модерного мислення до сучасного.

Значна увага в дисертації відводиться оригінальним текстам мислителів, оскільки автор дослідження вважає за необхідне за можливості «дати слово» самим мислителям. Для кращого розуміння думки використано додаткову літературу, як стосовно стародавньої філософії греко-римського світу та християнського письменства, так і модерних та сучасних мислителів. Залучено сучасну іншомовну дослідницьку літературу, де зосереджено досвід осмислення релігійної філософської думки від античності до сучасності.

При вирішенні проблем трансцендентності використаний герменевтичний, апофатичний метод, засади якого розроблені в творах Ареопагітика, Максима Ісповідника, Ніколая Кузанського та в працях Е. Кассіра, Г. Вольсона, Ж. Даніелу, Р. Радіче та ін.

У процесі дослідження ейдологічного космосу у вченнях античних філософів застосовані історичний та компаративістський методи; при розгляді концепту трансцендентного, номінативної алегорези та числової символіки, метод герменевтики та антропологічної редукції філософського знання; при аналізі тексту коментаря на П'ятикнижжя, а також його співвідношення з біблійними джерелами міфологічного, гностичного та філософського походження методи деконструкції, герменевтики, лінгвістичного, етимологічного аналізу та літературознавчої інтерпретації.

Проблема відношення між філософією та богослов'ям сьогодні викликає з боку дослідників чималу увагу. Це проблема рівності або співвіднесення поняття буття як такого з ідеєю Божого буття, покликавши до життя окремий напрямок – онтотеологію¹. Означена в дисертації проблема досліджується філософією, релігієзнавством, теологією, біблістикою, культурологією. Але

¹ Термін «онтотеологія» використовував ще І. Кант у «Критиці чистого розуму» (A632/B660) і він набув особливої популярності після статті М. Гайдерера М. Heidegger. *Die ontotheologische Verfassung der Metaphysik* (1957) // Heidegger M., Gesamtausgabe XI. *Identität und Differenz*. Frankfurt am Main 2006, s. 51-79.

найбільш цінним є осягнення феномену трансцендентного і його концептуалізація представниками філософсько-онтологічної та філософсько-антропологічної думки. Концепцію трансцендентного в різних інтерпретаціях досліджували М. Аквавівіа, П. Аршанбо, Г.У. фон Балтазар, А. Баусола, Е. Брейє, О. Валансен, К. Войтила, Г. Вольфсон, Л. Больйола, Ж. Даніелу, Е. Жильсон, Ф. Кляйн, Г. Кремер, І. Крістіанзен, А. Маддалена, Е. Макінтайр, Б. Макк, Ж. Марітен, Б. Мондін, Й. Пашер, А. Плантінга, Д. Реале, Р. Радіче, А. Рігобелло, Дж. Ріст, Е. Скрібано, К. Фабро, Г. Фарандос, А.-Ж. Фестюжьер, Ф. Фьолькер, У. Фрюхтель, С. Цукал, К. Шенк, Е. Штайн, Л. Яммарроне, М. Єршов, М. Муретов, В. Саврей, А. Сітніков, С. Трубецкой, А. Лосєв, Л. Шестов, А. М. Шишков; серед вітчизняних вчених цьому питанню приділили увагу А. Баймейстер, М. Конрад, В. Кондзьолка, Г. Маланчук, Ю. Чорноморець та ін. Концепціям алегорії та символу присвятили свої праці Ф. Андріан, А. Беа, Т. Біллінгс, П. Гайніш, Е. Гуденаф, А. Гфррьорер, Д. Друмонд, Е. Ерріо, К. Зігфрід, Е. Кассіерер, І. Крістіанзен, К. Краус-Реджяні, Б. Макк, В. Нікіпровецькій, Ж. Пепан, Е. Штайн, В. Бичков. Слід зазначити, що дана проблематика рідко бралася до розгляду вітчизняними дослідниками. Феномен релігійної філософії досліджували: В. Байєрвальтес, А. Гонсалес, В. Гранат, М. Грізон, Й. Зайферт, С. Здибіцка, П. ван Інваген, С. Ковальчик, Е. Корет, Ж.-Л. Маріон, Б. Мондін, Дж. Петтісон, А. Пікок, Р. Суїнберн, Ч. Тальяферро, П. Тіліх, С. Фонтана, Д. Бінцаровський, А. Гагінський, Ф. В. Стрижачук, А. Р. Фокін, Г. В. Христокін, В. К. Шохин та ін.

На Заході категорія трансцендентного займає своє місце у теологічних словниках, розглядається у зв'язку з християнською філософською думкою, співставляється з думкою отців Церкви та біблійною екзегетичною думкою тощо. Засади дослідження концепції трансцендентного заклали Г. Вольфсон, Ж. Даніелу, Д. Реале, Д. Рунія. Серед представників російської філософської думки значну увагу приділили трансцендентному виміру у своїх працях В. Бичков, Н. Глубоковский, В. Іваніцкій, С. Трубецкой, А. Лосєв, А. Мень, М. Муретов. У сучасних дослідженнях переважає міждисциплінарний підхід (П. Борген, Д. Діллон, К. Шенк, Р. Гансон, В. Саврей).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому вперше у вітчизняному релігієзнавстві, богослов'ї та філософському дискурсі здійснено цілісне дослідження релігійної філософії як особливого феномену та розвитку центрального для релігійної філософії концепту Бога у його трансцендентному й іманентному аспектах. Це дозволило обґрунтувати низку положень, що мають наукову новизну та виносяться на захист:

Уперше:

–досліджено вчення мислителів античності, патристики, схоластики, модерних та сучасних філософів про Особового Бога в містично-досвідному ключі;

–критично осмислено ідеї античної філософії, апологетів, схоластів, модерних та сучасних філософів в контексті положень християнського теїзму та богопізнавальних ідей Київської духовної традиції XIX-XX ст.;

запропоновано двочастинний розподіл теодицеї: класична і некласична. У класичній запропоновано розширену тричастинну класифікацію доказів існування Божого буття: космологічна, онтологічна і трансцендентиська.

–Підвидами некласичної є: екзистенційна теодицея XIX-XX ст., теодицея Абсолюту, фізиків, деїзму, теїзму та постмодерна теодицея;

–з’ясовано головні вчення мислителів від античності до сучасності про Особового Бога, які включають розгляд філософсько-релігійного терміну «особа»;

–проведено аналіз християнсько-теїстичної категорії «Абсолютна Особа» в контексті християнської персонології з її релігійною концепцією «особа» людини;

–онтологізація трансцендентності та трансцендентної сфери Божества розглянута як метафізична категорія в античному космосі еллінізму;

–розкрита сутність і характерні прикмети ейдологічного космосу як трансцендентного виміру Божества; реконструйована семантика трансцендентного космосу Бога та взаємозв’язок трансцендентного феномену з антропо-етичною моделлю духовної людини;

–визначені основні складові трансцендентної сфери Божества та параметри переосмислення античної спадщини в реконструктивній моделі школи філозоства Гаррі Вольфсона;

–застосовані методи герменевтики до трактатів Платона, Аристотеля, Плотина, св. Августина, Боеція, Ареопагітика, Рішара Сен-Вікторського, Раймунда Луллія, Аллана Лілльського, Аквіната, Дунса Скота, Спінози, Розміні та ін.;

–досліджено такі феномени семантичного кола Філона Олександрійського, як трансцендентальна сфера Божества, трансценденталії, нумеративна символіка, алегореза методом природної теології. Виявлена їхня інтерпретація в працях італійської неосхоластичної школи та Г. Вольфсона;

–запропоноване поняття трансцендентного й обґрунтовано його основні складові, засновані на здобутках платонівсько-аристотелівського синтезу та елліністичної філософської школи античної Греції;

–обґрунтований міждисциплінарний характер трансцендентного космосу Божества, зокрема, етичний, духовний, теодицейний, визначено місце онтологічних здобутків Філона в олександрійській школі;

–поглиблено розуміння зв’язку концепції трансцендентного з етичним виміром й інтерпретацією Біблії. У цьому зв’язку запропоновано й проілюстровано на прикладі святоотцівських текстів поняття трансцендентного; виділені основні складові семантичного простору та онто-етична складова і її роль в історії патристичної думки;

–на підставі розкриття філософсько-онтологічного вимірів трансцендентного ейдосу виявлені гармонійне поєднання в семантиці

Філона, насамперед між онтологізацією цього ейдосу і розумінням фігури “мігратора”, як суб’єкта трансцендентного осягнення Божества;

– запропонована нова інтерпретація ейдосу трансцендентного як зв’язкового між онтичним і етичним вимірами у семантиці Філона Олександрійського. Визначено його місце в патристичній та схоластичній думці;

– з’ясовано, як поняття «Особа» у вченні Северина Боеція, що означає індивідуальну субстанцію розумної природи, становить джерело волі, є володаркою моральної цінності, здатна осягати істину. Особа від часів св. Августина показується у Божому бутті, маючи дотичність у бутті людини, незважаючи на те, що людське існування скінченне;

– розкрито категорії божественної ономації, які належать Богові, об’єднані буттям Абсолютної особи і виражені онтологічними та особовими іменами в ученні Ареопагітика;

– з’ясовано, як концепція «Абсолютна особа» у вченні визначних учителів Церкви описує єдність Божих імен. Атрибутами вищості наділені Буття і Благо, що не суперечить таким особовим іменам як Любов і Святість. Позиція мислителів Сен-Вікторської школи, Раймунда Луллія є виразно агапічної концептуально-психологічної моделі особового суцього;

– виявлено, що концепція «Абсолютна особа» у вченні німецького класичного ідеалізму сповнена тяжінням або до позитивної або до негативної теологічної моделі, свідченням чого є релігійно-філософське вчення Ф. Шеллінга про Абсолют;

– з’ясовано переваги містично-досвідної філософії над раціональними аргументами доказів існування Божого буття апріорного характеру;

– розкрито теодицейні погляди бл. Антоніо Розміні-Сербаті, обґрунтовано теософську модель мислителя;

– здійснено поглиблений герменевтичний аналіз доказу існування Божого буття, запропонований Е. Штайн;

– розкрито онтотеологічну модель природного богослов’я митр. Андрея Шептицького;

– співставлені теодицейні концепції мислителів томістичної школи. Виявлено онтотеологічний потенціал досліджень у релігійній філософії Й. Марешала, Е. Корета, В. Граната.

Уточнено:

- положення про те, що теоцентризм у секулярному світі не випадає з поля зору не лише християнського богословсько-філософського персоналізму, а й сучасних мислителів екзистенціалістичного, феноменологічного, герменевтичного напрямків, об’єктивуючи двохтисячолітній історичний досвід християнської філософії і творчий потенціал мислителів;

- уточнена концепція Єдиного, Істини, Блага в трансценденталіях і семантиці Філона Олександрійського;

- тезу про те, що християнське мислення сьогодні орієнтується на гармонізацію відношень між реальним джерелом життя – Абсолютом – і людиною як Божим образом і подобою;

- розуміння того, що августинівський ідеал «де людина – там Бог, а де Бог – там людина» знаходить продовження у релігійній філософії, не пориваючи з його онтологічним змістом, доказом чого є богопізнавальна

Теософія Антоніо Розміні, феноменологічна модель богопізнання Едит Штайн, софіологічне богопізнання Андрея Шептицького;

- розвиток онтологічного аргументу богопізнання отримує плідне продовження після кантівської критики і в сучасному мисленні, зокрема в аналітичній філософії.

Набуло подальшого розвитку:

- судження про те, що докази існування Бога не є самоціль, а постають допоміжною ланкою у вирішенні теодицейних завдань релігійної філософії, оскільки увиразнюється сам фундамент релігії – особовий Абсолют;

- розуміння того, що формування богопізнавального ідеалу є важливим досягненням християнської філософії та богослов'я, що дозволяє критично осмислювати сучасний стан і тенденції розвитку мислительних шкіл, пропонувати такий альтернативний проект формування християнської філософії в секулярному світі, ідеалом якого є уявлення про особову реальність Абсолюту;

- судження про те, що богопізнавальний ідеал як ціннісний орієнтир у християнстві, знаходячи опертя в бутті особи, є джерелом постійних роздумів за його сутнісним змістом, визначаючи цілепокладання людини в площині покликання до духовного зростання і жертвовного служіння у суспільстві;

- дослідження специфіки доказів існування Абсолюту в школах сучасного мислення, що ведуть до філософсько-релігійного синтезу у побудові загальних теорій теодицеї;

- розуміння того, що подальший розвиток релігійної філософії в інтерпретації Абсолюту буде виходити за межі богословських теоретичних проектів. Він буде відображати здатність релігійної філософії знаходити дієві шляхи розв'язання різних назрілих питань, що спричинені впливами секуляризму та постмодерної епохи.

Теоретичне значення дослідження. Результати дисертаційного дослідження мають практичне значення для подальших філософсько-онтологічних досліджень у даній площині, метафізичних та богословських інтерпретацій особового Бога для формування критеріїв християнської філософії.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані результати можуть використовуватися при викладанні вузівських курсів “Теодицея”, “Онтологія та метафізика”, “Історія античної філософії”, “Історія середньовічної філософії”, “Історія філософії Нового часу”, “Історія сучасної філософії”, “Релігієзнавство”, “Філософська та богословська антропологія”;

розробці спецкурсів; під час проведення семінарів, присвячених історії філософії і патристиці, етиці, теології; в його використанні у філософських збірниках з християнського теїзму та релігієзнавства; можуть сприяти побудові науково обґрунтованих вдосконалених освітніх практик, спрямованих на розвиток особистості. Упродовж праці над дисертацією автором дослідження здійснено низку перекладів українською, зокрема трьох трактатів видатного італійського мислителя XX ст. Баттісти Мондіна (1929-2015): «Онтологія і метафізика» (Місіонер, Жовква, 2010), «Філософія релігії і теодіцея» (Місіонер, Жовква, 2012), «Логіка, семантика і гносеологія» (Місіонер, Жовква, 2017), тим самим розширивши горизонти нашого уявлення про релігійну філософію, спонукавши інших дослідників до популяризації філософської думки провідних вчених світу.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, що представляє ідеї та розробки, які здобувач сформулював самостійно для забезпечення досягнення поставленої мети та виконання встановлених завдань. Використані у дисертації ідеї, гіпотези та положення інших авторів мають відповідні посилання і використанні лише для підкріплення ідей здобувача. Дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) зі спеціальності філософія захищено на кафедрі онтології і метафізики Папського університету Урбаніана в Римі на тему «Поняття трансцендентності у семантичній сфері Філона Олександрійського» 14 червня 2001 р. Кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю філософія – онтологія, гносеологія, феноменологія на тему «Поняття трансцендентності у семантичній сфері Філона Олександрійського» нострифіковано 26 вересня 2012 р. в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України в Києві. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні ідеї, тези, положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-теоретичних семінарах та засіданнях кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету, засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософії та суспільствознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні ідеї та положення дисертаційної роботи, її результати та висновки у формі доповідей були оприлюднені на 11-х наукових заходах, зокрема: Міжнародна наукова конференція Львівського національного університету ім. І. Я. Франка “Людина та її ідентичність у добу глобалізації” (Львів, 2010 р.); Міжнародна наукова конференція Львівського національного університету ім. І. Я. Франка “Філософія Артура Шопенгауера і сучасність” (Львів, 2012); Наукова конференція асоціації «Новий Акрополь» (Київ, 2013); VIII Міжнародна наукова конференція «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 2015); III Міжнародний Сковородинський колоквиум «Античний ерос в інтерпретації Григорія

Сковороди: філософські контексти та культурні відгомони» (Київ, 2015); XXIV Харківські міжнародні сквородинівські читання «Античні витoki європейської раціональності: до 2400-річчя Арістотеля» (Сковородинівка-Харків, 2016); Міжнародна наукова конференція Київського національного університету ім. Т. Шевченка «Дні науки філософського факультету» (Київ, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «500 років Реформації» (Львів, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Феномен свободи у контексті цивілізаційних викликів XXI століття» (Львів, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Щастя та цивілізаційний розвиток» (Львів, 2019); I Міжнародна наукова конференція «Щастя та сучасне суспільство» (Львів, 2020).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені в одноосібних монографіях «Релігійна філософія від становлення до сучасності», «Онтософія в XX ст.: фіаско чи успіх?», «У сьйві Богопізнання», 27 наукових статтях у фахових виданнях, 5 статтях у зарубіжних фахових видання та у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, а також у 26 статтях і тезах в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Структура й обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу обумовлені логікою дослідження проблеми, яку своєю чергою визначають мета і завдання дисертації. Вона слугує досягненню мети дослідження й виконанню окреслених завдань. Дослідження складається зі вступу, шістьох розділів, які структуровані на підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 814 сторінок (основний зміст роботи викладено на 778 сторінках). Список використаних джерел налічує 662 найменувань, з них – 411 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** дослідження обґрунтовано його актуальність, аналізується ступінь вивчення теми, визначаються об'єкт і предмет, мета і завдання дослідження, його методи, зокрема метод містично-досвідної теодицеї, етимологічні аспекти слова «Бог», назви «філософії Бога» та її типологія, «Бог філософів», положення, які виносяться на захист, обґрунтовується наукова актуальність, практичне значення і новизна. Наведено дані про апробацію та публікації за темою дослідження, структуру дисертації.

У **першому розділі «Бог у давньогрецькому мисленні»** розглянуто становлення релігійної філософії в Давній Греції. На основі тексту «Теогонія» **Гесіода** робиться висновок про головні божества в пантеоні античного богопізнання. Через народження поняття про Начало, іонійське Архе, шлях дослідження проходить проблематикою нумеративної символіки **Піфагора**, логосологією **Геракліта**, богопізнанням **елеатів**, в чийй школі народжується чи не перша модель природної теології Європи. Завдяки **Парменідові** постає перша і головна проблема західної метафізики: чому

загалом є щось, а не ніщо. Проблематика онтософії, яка матиме місце в оригінальній концепції буття від Аквіната до Гайдегера. Тоді – крізь **Емпедоклеву** модель Сфайроса, «гомеомейрії» **Анаксагора**, з його відкриттям категорії Нусу, «атомістичне» божество **Демокріта**, що становить апогей до сократичного мислення в природній теології давньогрецьких філософів. Початок духовної революції **Сократа** ознаменований поверненням до людини, яка здатна відкривати «нескінченне» як Абсолют, прекрасне «невидиме», що ляже в основу апофатичного мислення Заходу. Ступеневість ієрархії буття, закладена **Платоном**, дає змогу говорити про проблематику духовних шаблів, які сходять до Абсолюту. Розкривається зміст вчення про божество в **Аристотеля**, на основі герменевтики книги «Лямбда» «Метафізики» Стагирита про Бога як Чиста Дія. Проблематика евдемонологічного доказу існування божества розкривається у вченні **Епікура**, а логософія отримує друге дихання в ранньому стоїцизмі.

У другому розділі дослідження «Традиційні спроби обґрунтування існування Божого буття у світлі історії патристичного мислення» розглядаються численні напрямки філософської та богословської думки Сходу та Заходу.

Природне богослов'я апостола **Павла** та герменевтика уривку Послання до римлян 1, 20. З'ясовується унікальність концепції трансцендентного Бога **Філона Олександрійського**. Без творчого спадку Філона не можна собі уявити правдивого текстуального Богопізнання, бо саме він звернув увагу на дві ключові теми: існування Бога і його атрибути. Останнє важливе ще й тому, що запропонований Філоном метод природної теології дав поштовх усім важливим теодицейним напрямкам, чим сам Філон спричинився до побудови християнської філософії, поруч із такими іменами як Юстин мученик, Климент Олександрійський, Ориген та ін. З огляду на важливість філонівського методу, доцільно було провести реконструкцію його поглядів, обравши для інтерпретації ділянку трансцендентного у семантичній сфері філософсько-богословської творчості Філона юдея.

Зауважується, що оригінальна думка про онтологічне пояснення існування Бога перейшла від Філона до схоластів, зокрема, св. Ансельма Кентерберійського. Згідно думки Ансельма, Бог в силу своєї сутності не може бути неіснуючим, а навіть не може бути й думки про Нього як про неіснуючого. Так, на думку Й. Зайферта, викладену в творі «Буття і особа», і який обґрунтував погляд на онтологічний аргумент св. Ансельма, з причини об'єктивної необхідності існування вже в якості сутності самої речі, ми навіть в уяві не можемо припустити неіснування Бога.

Досліджено теодицейну думку Плотина. Першоначало як Бога мислитель розуміє не тільки як досконале, надчуттєве і надрозумове, а як невимовне і надсутнісне. Людині не дано мати якогось виду знань про Нього, не дано Його мислити. Як же тоді про Нього дізнається сам Плотин? На його думку, Бога ми зустрічаємо у пошуку, який сповнює спрагнена душа, не вдовольняючись емпіричним пізнанням і мовою понять. Розрізняючи

апофатичний і катафатичний види Богопізнання, душа схиляється на бік апофатики. Адже розум ніде не знаходить для себе ствердної відповіді, хіба що за межами пізнання, по той бік думки і світу буття. Але є ще один доказ того, що розум здатний виявляти сходження за свої межі тоді, коли він себе перевищує у екстазі і торкається Бога, сповнюючись позитивним видом знання про Нього. Бог, який розпізнається як маєстат і океан досконалости, є понад будь-яким апофатичним чи катафатичним визначенням. Тоді Його годилося б назвати Єдиним у досконалості, Благом, якому суще може завдячувати своїм походженням. Але ж досконалість не знає меж, а добро в абсолюті не буде таким, коли не поділиться ним з кимось і не переступить свої межі.

Розглянуто богопізнавальні моделі **Оригена**, св. **Василія Великого**, **Григорія Нісського** та **Григорія Богослова**. Практично вони проповідували “філософію” Ісуса Христа, давши приклад, якою має бути моральна філософія християн, філософія християнського життя, а особливо – філософія чернечого життя. Оріген – перший систематичний богослов, який задумувався над змістом богословської мови. Адже існує абсолютна невимовність Бога, а в силу онтологічної безодні, що розмежовує скінченне та нескінченне, – нездатність наших понять визначити Божественну природу. Стосовно до динамічних властивостей Бога відносно світу та людини, Оріген проголошує поміркований катафатичний погляд, залишаючись речником апофатизму у розумінні невимовності Божої сутності.

З’ясовується авторство загадкового **Ареопагітика**, вплив його методу на подальшу філософсько-богословську думку, розвиток його вчення у численних коментарях.

Піднімається питання про розуміння Бога в шанувальника апофатичного методу **Ареопагітика** – **Аквіната**. Св. Тома тільки намагався підкреслити те, що Бог, будучи носієм Свого Буття по сутності, не відбирає надії Його бачити і осягати очима блаженних у житті в небі, позаяк в земному житті людський розум пізнає Його за посередництвом рівнів досконалости істот. На його думку, недосяжність Бога розумом існує не тому, що щось у Ньому недосяжне спогляданню, а тому, що Він не може бути бачений настільки досконало, наскільки Його можна бачити гіпотетично. Бог – над усім, у глибинах і висотах свого Таїнства, у всьому і всюди один і той самий – недосяжний. І це не заслуга містиків, що такою є відкрита ними Божа Природа, а Всемогучий Бог у єднанні з Ним у любові, привідкриває Себе на містичному шляху осягнення Любові. Можна перефразувати це в унісон Томі Аквінському: Любов – це пізнання Бога. Проте це не просто пізнання свідомістю, коли у гріху можна й навмисно заглушити голос свідомости та совісти, наче підкреслюючи свої “апофатичні” уподобання, що не матимуть нічого спільного з Богопізнанням. Це цілком інша свідомість – усвідомлення присутности ласки Божої. Як зауважив В. Лоскій – “це поглиблення свідомости, досвідне зростання у Божому світлі”, яке можливе тільки завдяки правдивому життю з Богом.

У третьому розділі дослідження «Традиційні спроби обґрунтування існування Божого буття у світлі історії схоластичного мислення» перш за все розглянуто природне богослов'я св. **Августина** на основі доказу існування Бога від незаперечності дії самоусвідомлення. Здійснюється критичний аналіз проблеми зла у творчості Августина.

У підрозділі, присвяченому аналізу філософсько-богословської спадщини **Северина Боеція** проводиться характеристика богословських трактатів Боеція: *De Trinitate*: тринітарна онтологія; *Utrum Pater*; *De hebdomadibus*; *Contra Eutychem et Nestorium (De persona et duabus naturis)*; *De fide catholica*. Показано впливи філософії Аристотеля та Августина на формування християнських метафізичних поглядів Боеція. Зосереджено увагу на доказах існування Божого буття та історії прочитання Боеція у середньовіччі.

Ментальність арабо-юдейської ментальності з'ясовується на основі творів **Аль Газалі** та **Мойсея Маймоніда**. Здійснено критичний аналіз аргументів на користь існування Бога, запозичених від Аристотеля у творі Маймоніда «Керівництво для нерішучих».

Підрозділ, присвячений авторові онтологічного аргументу св. **Ансельмові з Аости**, служить початком критичного аналізу однойменного доказу Божого існування, приводом чого стала жвава дискусія про вартість такого аргументу від часу його критики Аквінатором. Розглядається агапічна онтотеологія Ансельма.

У Паризькій схоластиці з'ясовується роль і місце **Рішара Сен-Вікторського** на основі критичного розгляду містично-психологічних етапів здійснення до Бога, що описані в низці його трактатів. Подається короткий огляд творчості Рішара та з'ясовується його вплив на подальшу християнську філософію.

Проблематика Бога в **Алана Лілльського** порушується у підрозділі, присвяченому філософсько-богословським поглядам цього професора Паризького університету. Розглянуто вплив богопізнання мислителя на подальшу європейську та вітчизняну філософську думку: на Б. Спінозу та Г. Сковороду.

Розглянуто неоплатонівські погляди св. **Григорія Палами**. Неоплатонізм св. Григорія Палами відрізняється від тез "Ареопагітик" тим, що в Палами відсутня ерархічна побудова світу (оскільки після Боговтілення немає потреби в посереднику між Богом і світом), а від Богопізнання св. Томи – відмовою від принципу аналогії (оскільки в Ісусі Христі безпосередньо отримується істинне знання Бога).

Аналізуються містичні погляди «співця Божої любови» **Гійома з Сен-Т'єррі**, наводяться джерела мислення філософа. В його розумінні здійснення до Бога супроводжується активністю трьох властивостей душі: *memoria*, *intellectus et voluntas*, де пам'ять – це образ Отця, розум – Сина, а воля – Святого Духа.

Розглянуто внесок у мислительну спадщину людства творця схоластичного методу **П'єра Абеляра**, автора «Сентенцій» **П'єра Ломбардського**, оборонця вчення Аристотеля **Гійома Овернського** та творця вчення про трансценденталію **Філіпа Канцеляра**.

В контексті аксіом Боеція вказано вагомі опори метафізики буття **Гійома Овернського**, що матимуть продовження у домініканській схоластиці. Той віддавав перевагу філософії Св. Августина, його гносеологічним поглядам на теорію просвітлення розуму Богом. Але знання онтологічного доробку Аристотеля дало змогу розвинути метафізичне вчення про буття як найвищу досконалість і зосередити увагу на тонкощах метафізики буття в чотирьох ключових положеннях: 1) буття розглядається як найбільша досконалість, як первинний атрибут Бога, а тому як метафізичне складове його сутності (“*Ens per se necesse esse*”, “*Ens per essentiam*”); 2) реальна відмінність у створіннях між сутністю і буттям; 3) участь сущого в існуючому бутті; 4) аналогія присудження буття (теза взята з *Метафізики* Аристотеля). Розглянуто доказову специфіку трактату «Про Трійцю» Г. Овернського в контексті доказів існування Божого буття.

Проблематиці світла як вмістилища Бога присвячено критичний аналіз у підрозділі з люмінативної метафізики **Роберта Гроссетести**. На думку цього мислителя, який належить до францисканської традиції, не будучи міноритом, світло є “форма тілесности” (*forma corporeitatis, prima forma corporalis*), світляна точка, яка дає походження матерії. Мислитель зайняв виняткову позицію: між природознавцями і “ідеалістами”, фізиками і метафізиками. Адже світло все ж є більш чутливішим від Єдиного, Доброго, Прекрасного, Буття, хоч і менш чутливе від чотирьох Емпедоклевих начал. Посилаючись на Книгу Буття, в якій світло сотворене найперше, Роберт Гроссетест підійшов до нього з природознавчою міркою, розцінюючи світло як правдиве Першоначало всього, тоді коли філософи-містики та метафізики вживали його радше як образ, ніж як реальне першоначало. Проаналізовано францисканську природну теологію св. Бонавентури, бл. Дунса Скота, Вільяма Оккама. Для прибічника онтологічного аргументу св. **Бонавентури** хоч існування Бога є очевидним, все ж слід прибігати до доказів, щоб увиразнити те, що вже всім відомо. На цьому шляху допоможуть такі обґрунтування, як: на основі принципу причинності, доказ із вічних правд, онтологічний аргумент тощо. Так існування Бога – це очевидна істина: якщо Бог є Богом, то Він не може не існувати – зауважує мислитель у творі *Про Пресвяту Трійцю*. Але Бог – це настільки очевидна істина, що вся природа говорить про Нього. Беручи за відправну точку сотворене суще, Бога можна пізнати трьома способами: через *modus causalitatem, per ablationem et per excellentiam* (через причинність, апофатичність і суперлятивність) – метод Ареопагітик у творі *Про Божі Імена*. Зауважено чимало спільних моментів трактату францисканина *Про Першоначало* з твором *Soliloqui* св. Августина та *Proslogion* св. Ансельма саме в тому, що й у ньому відбувається сходження розумом до Бога (*elevatio mentis in Deum*). **Дунс Скот** визнає Першоначало як

Боже Ім'я Книги Виходу – *Ego sum qui sum*, як істинне та цілісне Буття (*tu es verum esse, tu es totum esse*), Першобуття і Остаточне, необхідне буття всього (*primum efficiens, primum eminens finemque ultimum, ex te necesse esse*), кого сутністю є саме Буття. За відправну точку Дунс Скот обирає “можливе”, а не реальне явище земного світу. За його словами, щось є можливе у здійсненні і має можливість бути утворене (є “утвориме”). Адже не можна мати сумніву в існуванні принципу випадковості суцього, тоді коли можна сумніватися в існуванні конкретного фізичного явища. Принципи носять метафізичний характер, а явища – фізичний. Водночас самобутнім є погляд Дунса Скота на Божу *всюди присутність*. Його позиція аргументована і підводить розуміння принципу причинності як Парменіда, так і Аристотеля до християнського вчення про творення. На думку Дунса Скота, Бог може існувати в речах у чотири способи: *в силу*, *в якості присутності*, *в якості сутності* і *за посередництвом ласки та любови*, коли мова йде про надприродні сутності. Присутність за сутністю викликана тим фактом, що Бог в силу своєї необмеженої невичерпності, присутній в кожній речі самим своїм буттям. Така самобутня креаціоністична позиція Скота стала предметом дослідження як для Етьєна Жильсона, так і для о. Корнеліо Фабро. Філософові йшлося про віднайдення ключа розуміння, щоб продемонструвати розумом подібні правди, які виявилися не під силу язичницьким мислителям. Причиною їхнього безсилля став той факт, що вони не поділяли вчення про творення і Божу всемогутність. Згідно з позицією Аквіната, творити суще під силу тому, хто є Буттям за сутністю, чому й властивим наслідком Божої дії є творення. Ось чому тоді Божа присутність у створіннях основана на творчій причинності Бога. Натомість Дунс Скот наважився заперечити таку томістичну позицію, вважаючи, що Божа дієвість і дієвість створінь не відрізняються. Різниця стає помітна лиш тоді, коли звернути увагу на спосіб пояснення: адже божественна дія не залежить від якогось суб'єкта, тоді як створіння від нього залежать. Для Жильсона це ключове положення вчення про *буття*, в якому, на його думку, погляди Аквіната і Скота розходяться. Як вважає сучасний дослідник творчості Дунса Скота, мінорит Луїджі Яммароне, це не така вже й глибинна відмінність. Різниця помітна тільки щодо реальної відмінності між сутністю і актом буття. Адже щодо творительної дії *буттям* наслідку (тобто створіння) по суті позиції двох Учителів узгоджуються. Якщо сила Божа у творенні є Він сам, то й Він сам має бути присутній у всіх речах. Чому ж так? Бо у створіннях творяча сила, на яку вони здатні, не досягає своєї мети безпосередньо. Створіння потребують так званої «субпозиції», як у випадку з динамічною присутністю сонця, яке здатне на творительну силу, оскільки його сила показується у створених ефектах на землі². Ось чому Бог безпосередньо присутній у всіх речах в якості своєї творительної сили. Оскільки ж ця сила є реально тотожня його сутності, то тоді й Божа сутність безпосередньо присутня у всіх речах. Свідомості мінорита легше визнати той факт, що Бог присутній під час дії

² Поп.: Iammarrone L., (OFMConv), *Giovanni Duns Scoto metafisico e teologo*, с. 463.

творення і продовжує зберігати творіння. Як у випадку з прикладом сонця, для природних створінь необхідність присутності рушія необхідна, щоб пояснити звідки береться рух. Цим шляхом *природних причин* простував Аристотель, на якого покликався Аквінат. Однак такий підхід безсилий у божій причинності. Сила діяча показується у спроможності діяти на великих дистанціях, як у випадку з сонцем. Своєю сутністю воно не показується у створіннях. Наскільки ж більшим від сонячної кулі є Господь як причина створінь! А може показувати свою силу на речах, не будучи в них: “Sol enim, qui est agens naturale maioris virtutis, potest agere in passum ab ipso distans generando animalia et plantas, et hoc per formam, secundum quam distat...”³. Така точка зору справді заслуговує на пошану, дає змогу прикути увагу до майбутнього Гайдегерівського “dasein”, як впізнавши його риси, так як і узгодивши це буття з часом. Хоча й міркування Скота тонко спонукає до потреби у нових схоластичних прикладах, як от: коли б Бог не мав потреби творити всесвіт, то тоді немав би й потреби зберігати його в сьогодні. Або ж: Бог може творити щось поза всесвітом, та, не дивлячись на це, Він не присутній там за своєю сутністю: “Deus potest causare aliquid extra universum et tamen ibi non est secundum essentiam”⁴.

Згідно з **Вільямом Оккамом**, про природу Бога ми не маємо відповідних понять, а тільки – загальні (спільні для створіння і Бога). Ці поняття нічого не можуть сказати про Божу сутність і володіють тільки номінативною, а не реальною цінністю. Проте вони можуть служити натяком на Боже існування вказуючи на те, що Він є, хоч і не презентують Його. Коли і може бути щось спільне між Богом і творінням, то цим спільним виявиться загальне поняття. Натомість у реальності між ними немає нічого подібного. Таке трактування унівокативного поняття дозволяє оправдати раціональний тип Богопізнання. Згідно з логікою Оккама, найдосконалішою властивістю Бога є Його воля, оскільки у Бозі не існує жодних обмежень, то Він не обмежений змінювати свої рішення. Так, Оккам виділяє у Бозі дві сили: абсолютну і підпорядковану. Згідно з абсолютною силою, Бог робить те, що волисть, а згідно з підпорядковуючою силою – робить те, що найбільш потрібне сотворінню.

Підрозділ, присвячений домініканському природному богослов'ю, включає розгляд теодицеї **Альберта Великого** та Аквіната. Взаємопливи аристотелізму в такій моделі богопізнання Творця очевидні: 1). Причинність, яку ми знаходимо в явищах, схиляє нас погодитися з тим, що світ як ціле повинен мати свою причину. Ця причина не може бути укладена в світі, світ не може сам створити себе, значить повинна існувати загальна діюча причина (*Causa universalis efficiens*), яка є першопричиною. Це і є Бог. 2). Інший аргумент, взятий ним у св. Августина, говорить про те, що, розглядаючи мінливе і непостійне, ми повинні дійти до Першого незмінного, котре як незмінне повинне бути нематеріальним. Це і є Бог. Альберт Великий

³ Див.: Joannes Scotus. *Rep. Par.*, I, d. 37, q. 2, n. 5-6.

⁴ Joannes Scotus. *Ord.*, I, d. 37, q. 37, q. unica, n. 2.

пригадав космологічний аргумент доказу існування Бога, яким нехтувало багато філософів попередніх поколінь. На противагу до поглядів крайніх агностиків, які стверджують, що Бог – поза межами нашого людського пізнання, св. Альберт вважає, що ми можемо досягнути Бога розумом, хоч і не повністю. Розум не може охопити повноти Божества. Але в його силі пізнати ряд ознак (прикмет) Бога як позитивних, так і негативних.

Розглянуто томістичні докази існування Божого буття з критичної точки зору. Порівнюються вони з доказами вітчизняного мислителя С. Яворського.

Зауважено, що св. **Тома Аквінський** не радо ставився до мислительних доказів: “Коли б тільки один шлях розуму вів до пізнання Бога, то людський рід залишався б у мороці найбільшого незнання (*in maximis ignorantiae tenebris*), адже Богопізнання, яке більш за будь-яке інше здатне робити людей доскональними і добрішими, давалось би небагатьом, і то з плином довготривалого часу.”⁵ Св. Тома у наведенні доказів показує себе як справжній філософ, прискіпливий критик, як той, що намагається відштовхуватись від правдивих вихідних точок, а не уявних – апостеріорних. Співставлено позиції двох мислителів аналітичної філософії щодо критики томістичних шляхів: Пітера Гіча і Ентоні Кенні. На думку першого, неправда, що не можна проходити до безконечності, що розглядалась як ключовий принцип у п’яти шляхах. З точки зору логіки, можуть бути терміни, які здатні проходити до безконечності. Натомість для Аристотеля – ні. В акті не може існувати жодної безконечності. Всесвіт є скінченний. Сьогодні математика припускає безконечне – число, а тому якщо воно можливе, то слід припустити ряд безконечний, тому-то доказ св. Томи не дійсний. Вже Ляйбніц зробить крок вперед у цьому напрямку, припускаючи ряд, що простягається у безконечність, базуючись на істині фактів (проте, на думку Ляйбніца, це ще не дає право говорити про достатню остаточну підставу існування такого безконечного ряду). Однак Гіч вважає, що Тома розглядає безконечний ряд і не має на увазі рушії, що пов’язані між собою, а розглядає весь Всесвіт. Бо такий ряд може бути цілком безконечним. Тобто розглядає Першодвигун не як перший ряд, а розглядає рух у своїй цілості. Другий філософ переймає критику Гіча щодо можливості проходження до безконечності. Щодо третього шляху, то Кенні не є задоволений припущенням Томи щодо неможливості виводу чогось, чого не було. Факт, що кожна річ може не бути, ще не означає, що нема такого моменту, коли жодної речі не існує. Щось є завжди, щось є будь-де. Тож Кенні вважає незаконним перехід від фрази “всяка річ може не бути в якийсь момент” до фрази “є момент, коли ніякої речі немає”. У “Метафізиці” Аристотель зауважив: “Був час, коли нас не було, і прийде час, коли нас більше не буде”, а тому ми випадкові істоти – контингентні. Але доказу необхідного буття не було в Аристотеля. Щодо четвертого шляху, то св. Тома розглядає буття і застосовує принцип синонімії речей до буття, що сьогодні відомий як унівокативність – однозначність. Тут логічна помилка теж зауважується

⁵ SCG., с. 4.

Гічем і Кенні. Причому в 1954 році у журналі французьких домініканців о. генерал домініканців Віктор де Кушнон написав статтю про помилку св. Томи в четвертому шляху. Не дивлячись на те, що в цей час неотомісти називали цей шлях найправдивішим, найсильнішим з боку Жильсона, Фабро та інших. Причина певного наслідку є наслідком вищого порядку. Причина буття усього ще не означає бути причиною. Тож зауваження Гіча і Кенні сьогодні корисно співставляти з твердженнями св. Томи, загострюючи зір на формулюваннях, які можуть сприйматися двозначно.

Окреслено шість варіантів інтерпретації буття у Парменіда, оскільки теоретиками томізму в ХХ ст. віднайдено оригінальний доказ Аквіната на основі сильного поняття буття. Цю філософію у ХХ столітті реконструювали такі мислителі, як Етьєн Жильсон, Жак Марітен, о. Корнелію Фабро, о. Луїджі Больйола, о. Мечислав Кромпец, о. Баттіста Мондін та багато інших.

Критичний аналіз середньовічної теодицейної парадигми завершуємо розглядом природного богослов'я Раймунда Луллія, Раймунда Себундського, Йоана Герсона, Франциска Суареса, переходячи до критичного розгляду моделі богопізнання у Ніколая Кузанського. Зазначено, що філософія Р. Луллія мала значний вплив не тільки на творчість Раймунда Себундського, Ніколая Кузанського, кард. Віссаріона, Джордано Бруно, Ляйбніца, але також і на велике коло епігонів, які наважились спотворити вчення філософа і звести його до каббалістики (напр., Піко делла Мірандола), магії і алхімії (напр., Корнелій Агрипа Неттесгаймський), а дехто й до іронії (Р. Декарт, Дж. Свіфт, Ф. Рабле та ін.). Значною мірою вчення Луллія було популярне в середовищі професорів Києво-Могилянської академії і давньоруських бібліофілів ХVІІ ст. – старообрядців. До логіки Луллія звертався Ф. Прокопович. З-поміж філософів Нового часу вплив Луллія зауважується у теодицеї як С. К'єркегора, так і М. Блонделя. Тож варто провести порівняльний аналіз теодицейної проблематики Луллія і цих двох філософів Нового часу.

Зауважено, що на творчість Йоана **Герсона** справили благодійний вплив сен-вікторці, св. Бернард з Клерво, Гуго Балмський, автор трактату *Theologia mystica*, францисканці, зокрема св. Бонавентура, домініканці, такі як Гійом Овернський, Альберт Великий, св. Тома Аквінський, а також представники модерного шляху: Гайнріх Гентський і Дуранд з Сен-Пурсена. З патристичної літератури він віддавав перевагу творам Йоана Кассіана, св. Августина, Арепагітика, Григорія Великого. Натомість сам Герсон вплинув на творчість Ніколая Кузанського, Гарсія де Сінероса, св. Ігнатія Лойоли, Роберта Беларміна, Франциска Сальського та ін.

На думку Франциска **Суареса**, тільки комплекс доказів дозволяє задовільно підійти до розгляду правди про існування Бога. На досконалості Бога він будує логічний ряд Божих Імен: Нескінченний, Найпростіший, Невимовний, Незмінний, Премудрий, Найщасливіший, Всемогутній та ін. Згідно з тією самою аналогією, по якій він вибудовував довгий ряд

категорійних характеристик скінченного суцього завдяки своєму аналітично-описовому методу. Саме такий метод значно послаблює філософію Суареса, оскільки мало нагадує строге філософське міркування, а торкається феноменології буття і суцього.

У **четвертому розділі** дослідження «Традиційні спроби обґрунтування існування Божого буття у світлі історії модерного мислення» проаналізовано теодицейні моделі мислителів Нового часу у відношенні до містично-досвідної філософії. Зіставлено філософські позиції Ніколя **Мальбранша** з варіантом Богопізнання **Декарта**. Неспоглядання жодної речі – це ніщо інше, як відсутність споглядання, бо те, що не існує – когнітивно невидиме. Це той важливий принцип, якого дотримувалися філософи в епоху Декарта. Відносно цього принципу необхідно існує все те, що ми споглядаємо чітко і виразно. У Богові, на думку Декарта, існування і сутність – нероздільні, тоді коли у скінчених речах *l'existence* (існування) може існувати відокремлено від *l'essence* (сутності). Для свого обґрунтування Мальбранш чимало запозичив від св. Августина, св. Ансельма і Декарта. Однак у останнього антропологічний доказ існування Бога набрав математичних ознак: узгодження Божого буття з геометричним доказом. Чисто з гносеологічних міркувань за відправну точку Декарт обирає ідею Бога, що є в розумі людини, а не ідею самосутнього Буття Бога. Натомість у Мальбранша доказ характеризується контемплативною силою, тож є містично-онтологічним. У французького ораторіанця чітко виражений релігійно-інтуїтивний тип мислення. Тут на першому місці Бог, а не людина, достовірність Богопізнання, а вже тоді – самопізнання людини. Більше з релігійних, ніж метафізичних переконань, Мальбранш усвідомлював реальну можливість єднання душі з Богом.

Розглянуто апіорний доказ існування Бога в “Короткому трактаті про Бога, людину та її щастя” Б. **Спінози**. Творець є абсолютно Всемогутній, досконалий, Першоначало, з якого все постало, і нічого, що постало, не існує без Бога. Він є необхідно існуючим. Спіноза апіорним шляхом в силі довести існування Бога, встановивши незаперечні передумови проведення раціонального обґрунтування. Статичний пантеїзм Спінози спонукав Гегеля до відкриття історичного пантеїзму, що, в свою чергу, вплинуло на розбудову християнського мислення. Оправдання Бога Спінозою на пантеїстичній основі дозволило створити ряд філософських систем, зокрема німецького класичного ідеалізму. Тому глибше пізнання теодицейної парадигми цього філософа дозволяє поглибити пізнання християнської метафізики як такої.

Так само й **Ляйбніц** обрав шлях онтологічного аргумента, хоч у його творах є й апостеріорні, або ж космологічні, обґрунтування, що накладаються один на одного для підсилення доказової основи в “Монадології”. Космологічні шляхи Ляйбніц зводить до трьох томістичних, бо рідко користується телеологічним доказом та зовсім не покладається на четвертий томістичний шлях. Що характерно, так це комплексне вживання аргументів

німецьким філософом, а не осібню, як це зауважується в доказах св. Томи Аквінського. Підхід Ляйбніца обумовлений тим, що філософи часів “другої схоластики” саме так і чинили, і цей почерк наочно розпізнається в українських мислителів рівня С. Яворського. Натомість св. Тома послуговується окремими шляхами, коли кожний з них дає змогу прийти до завершення дороги.

Зауважено, що Ляйбніц є автором доказу існування Бога на основі відкритого ним принципу достатньої підстави: “немає нічого без підстави”. Його докази подібні до обґрунтувань Альберта Великого та св. Томи Аквінського. Принцип достатньої підстави дозволяє мислителеві відстоювати позиції природного богослов’я, оскільки радше є світ, ніж його нема. І хоч цей світ не приховує зло, все ж він походить від Бога, а тому є найкращим з можливих світів. Існування Бога слід прийняти ще й тому, що “без нього буде неможливо знайти причину чому речі, які могли б не бути, є чимось; а тоді чому речі, які могли б бути непов’язані між собою і невідповідні, знаходяться у такій прекрасній, невимовній гармонії. Перше веде до того, що Бог має бути остаточною підставою речей і, значить, найвищою могутністю, а друге – до того, що він має бути найвищою гармонією речей і, значить, найвищою мудрістю” (“Основа роздумів про створення в Німеччині товариства для підняття мистецтв і наук”).

Розглянуто теодицею Джона Локка як існування “Вічного суцього” на основі книги “Дослідження людського розуму”.

Показано критику Гегелем агностицизму Канта. Обґрунтовано проблематику містичного єднання з Богом, згідно з Йоганом Готлібом Фіхте. Коли Абсолют трансцендентний до знання і є незбагнений, то знання не ототожнюється з ним. В Абсолюті є істинне буття. Підвалиною учення Фіхте про незбагненність Абсолюту можна вважати неоплатонівські та містичні погляди Мейстера Екгарта про *unio mystica*⁶, а також міркування над Євангелієм від Йоана, де, на думку Фіхте, викладене справжнє християнство.

Теодицею Ф. В. Й. Шеллінга названо оправданням особового Бога становлення світу. Розглянуто негативну і позитивну модель філософії Шеллінга. Пояснено деталі його дуалістичної методології, які урівноважуються і зливаються у вільному розсудковому мисленні за класичною схемою Аристотеля: спершу логіка, потім онтологія. У Шеллінга шлях від сутності (*Was*) до існування (*Dass*) (*philosophia ascendens, знизу вгору*) – це шлях негативного мислення, а дорога від існування до сутності (*philosophia descendens, згори до низу*) – дорога позитивної філософії. Остання – це властиво дорога доказу існування Бога. Філософ розглядає Бога як реальну, а не можливу Загальну Сутність і Силу (Міць); реальну, а не можливу Загальну Причину і Абсолютний Дух. У негативній теології діють закони логічного мислення. Воно необхідне, іманентне, акреаціоністичне і

⁶ До такої думки підводить В. Рітцель, коли зауважує, що “містичне учення Екгарта і ідеалізм пізнього Фіхте співпадають... в багатьох суттєвих моментах”. W. Ritzel. *Fichtes Religionsphilosophie*, Stuttgart 1956, с. 164. Цит.: П. П. Гайденко. *Философия Фихте и современность*, Москва 1979, с. 211.

нагадує спосіб мислення Спінози, *sub specie aeternitatis*: класичний приклад трикутника Спінози (так само, як від сутності трикутника походить сума кутів, то так само від сутності Бога походить світ внаслідок необхідної еманациї). Позитивна, вона же реально-історична, філософія – апіорна, але й негативна – теж апіорна. Проте позитивна філософія не обирає за відправну точку досвід, а тільки приходить до нього, стаючи апостеріорною наукою. Натомість досвід Бога триває завжди і про нього свідчить саме позитивна філософія. Остання доводить походження світу дією свобідної волі Бога. Насправді і позитивне, і негативне богослов'я є дзеркальним відображенням одне одного. Постать Шеллінга варто сприймати як зв'язкову фігуру в історії філософії, оскільки він намагався пов'язати об'єктивізм і абсолютний детермінізм Спінози із суб'єктивізмом та ідеалізмом свободи Фіхте.

Показано відношення філософії Шеллінга до ідеалізму Гегеля і екзистенціалізму К'єркегора.

З огляду на недостатньо розроблену у вітчизняній філософській науці теодицейну методологію, запропоновано герменевтичний підхід, покладаючись на внесок у світову філософську традицію італійського мислителя Антоніо **Розміні-Сербаті**. Докази Розміні поділено на онтологічні і антропологічні. У творі “Філософська система” Розміні пропонує наступні чотири докази Божого буття: 1) той, що відштовхується від сутност суцього, інтуїцію кого ми маємо, бо ця сутність вічна і необхідна; 2) від ідеальної форми, яка є вічним об'єктом; 3) від реальної форми, яка є випадкового характеру; 4) від моральної форми, яка є вічним і абсолютним законом. Ці докази основані на гідності, цінності, вищості буття у його проявах та формах. Показано, що Розміні не поділяє Кантівського дуалістичного поділу між природним і моральним законами, оскільки у Біблії ці закони такого поділу не знають, хоч вони і діють у відмінний спосіб.

Без трьох форм буття в онтологічній теорії Розміні “саме буття виявиться абсурдом”⁷. На думку мисленника, висловлену у Теософії”, цих форм має бути тільки три – не більше і не менше (ідеальна, моральна і реальна). Примат морального буття над іншими його видами очевидний. Це, фактично, Теодицея буття, згідно з Розміні. Таким чином, Антоніо Розміні була дана ще одна відповідь на користь того факту, чому Бог реально втілювався в Ісусі Христі для історичного суцього, яким є людина. Означені нами теодицейні зауваги Розміні і дослідників його творчості могли б йти в унісон із формулюванням Гегеля про сенс історії у світлі принципу раціональності реального, що можуть розглядатися як правдива і властива “теодицея”. Це був час її секуляризації та історизації, коли Гегель писав сторінки своїх *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Проте коли у німецького філософа теодицея розчинилась у “філософії історії”, то у Розміні постала “теологія історії” і теодицея буття. Таким чином Роверетанець розійшовся не тільки з Кантівським, а й з Гегелівським напрямом. Тому-то німецька класична філософія його присутність у світі мислення просто

⁷ A. Rosmini. *Teosofia*, ed. naz., 1938-1941, vol. I, n. 146 nota.

проігнорувала. Але врешті прийшов час говорити й про філософію та богослов'я блаж. А. Розміні. Її правдиве осягнення ще попереду.

П'ятий розділ «Традиційні спроби обґрунтування існування Божого буття у світлі історії сучасного мислення» присвячено розкриттю теодицейних парадигм Анрі Бергсона, Вільгельма Дільтая, Моріса Блонделя, Едмунда Гуссерля, Макса Шелера та ін.

З'ясувати пізнавальну роль людського діяння в обґрунтуванні доказів Божого буття можна на основі висновків філософсько-богословського осмислення творчості М. Блонделя. Виявлено множину інтерпретацій філософської теології Едмунда Гуссерля у Анджела Алес Белло, Лее Хун Ло, Карлос Моруджао, Стефан Страссер та ін.

Важливо було з'ясувати пізнавальну ролі аналогії в обґрунтуванні доказів Божого буття на основі висновків філософсько-богословського осмислення творчості Еріха Пшивари.

Показано, що на думку Макса Шелера, засновниками релігії мають бути святі особи, які живуть духом проповіді. В інакшому випадку Церква перестане бути спільнотою, яка живе і діє в душі Об'явленого Бога задля спасіння людей, бо перетвориться на школу, а в ній житиме дух теорії, навчання, а не реального життя. На перший план висувається філософія, світ понять, а не віри. Для Шелера, Бог є Богом святих осіб, Богом народу, а не вчених. Тож Шелер не сприймає такого підходу і виступає проти гнозизу.

Показано, що теодицея Мартіна Гайдегера – містична мовчанка про Бога покликана визволити Його з формулювань “Бога філософів” на користь досвіду спілкування з Богом в діалозі паритетних осіб, які “ось тут” і зустрічають Бога. Це та есхатологічна мовчанка, коли відсутній час, пов'язаний з очікуванням повернення Ісуса Христа, адже цей прихід апостол Павло вже назвав несподіваним⁸, а ми не маємо такого розуміння часу. Насправді тут справа не так про категорію часу, як про Христову Благу Новину, що ставала все більш невпізнаною, бо зазнавала впливу інкультуративних процесів, пов'язаних з взаємопроникненням у світ християнства грецького мислення на самих початках. Це радше *parousia* – прихід Ісуса Христа, ніж його присутність. Це унеможливлення говорити про Бога як про “об’єкт” і про щось абстрактне. Тут Гайдегер підтримує релігійні розмісли К’еркегора, які вплинули і на поставання діалектичного богослов’я Карла Барта. Перевага понятійного мислення над позитивістичним і історичним богослов’ям – ось і все, що залишається в арсеналі віруючої людини в добу “смерти Бога”. Мислення як оцінювання (в час знецінення всіх цінностей в добу європейського нігілізму) тієї ситуації, коли забуто за буття. “Той, хто шукає Бога, вже Його знайшов”, – зауважувала Едит Штайн. І ці слова так пояснює Гайдегер, як пошук того, що відсутнє, а відсутнім є знання про те, чого немає на даний час. Цим відсутнім є “ось”, якого зараз немає.

⁸ 1 Сол. 5, 2-4: “Самі бо знаєте, що день Господній прийде, як злодій уночі”.

Зауважено, що у світовій науковій літературі вагомими є дослідження філософсько-богословських поглядів Едити **Штайн** у таких науковців, як: М. Аквавівіа, Ж. Баруззі, Б. Бекманн, Ж. Беркман, А. Беяс, М. Лебех, Е. Макінтайр, М. Маскулак, Дж. Мослі, Ф. Обен, Дж. Пуліна, П. Волек, А. Яні. У вітчизняній – Ю. Шабанова. Особливу увагу зосереджують на феноменологічних пошуках авторки, називаючи її «ангелом Гуссерля». Однак часто дослідники порівнюють концепцію буття Штайн з томістичною, знаходячи чималі розходження з томізмом. Логічно постало завдання опрацювати раніше недосліджену тему – антропологічний доказ Едит Штайн, який вона формулює і обґрунтовує на сторінках своїх творів. Зосередивши увагу на теодицейних аспектах Богопізнання Штайн, у підрозділі порушуємо ці компаративістичні моменти, які допомагають краще зрозуміти позицію мислительки в даному питанні.

Проведено критичний аналіз доказів існування Бога в митр. Андрея **Шептицького**. У пастирських посланнях мислителя натрапляємо на низку раціональних доказів існування Бога, які автор висуває перед духовенством і паствою, стимулюючи особисту потребу обґрунтовувати Боже буття. Це типові космологічні докази існування Бога в обрамленні живих прикладів, зрозумілих простому люду. Прагненням мисленника Шептицького було спонукати віднайти сліди Божої присутності у людській природі, тобто в природній прикметі людського розуму, в мудрості, задовго до часу, коли душа сповниться благодаттю віри і любов'ю до Бога.

Розглянуто модель внутрішнього чернецтва у богопізнанні Павла **Євдокімова** та містичне богослов'я Ганса Урса фон **Бальтазара**. На думку Бальтазара, не слід намагатися побачити у світі відправну точку для сходження до Істини, бо Вона повною мірою вже представлена в християнстві. Божа Любов є абсолютною, видимою і невидимою, виразна на Хресті. Мисленник розкриває глибинний зв'язок між Божою Любов'ю і людиною на основі фігури Ісуса Христа – поміж Нескінченною Свободою Бога і скінченною свободою людини. Христос, мов вулкан, виривається з надр історії, засвідчуючи правоту світопорядку, встановленого Богом. Навіть якщо людина його порушує і стає епігоном Прометея чи Фавста, теодрама продовжує розвиватися на особовому вимірі у прагненні поєднати і відновити розірвані ланки стосунків між Богом і людиною.

На основі праці В. **Татаркевича** «Про щастя» показано, що евдемонологічний аргумент в теодицеї добре узгоджується з п'ятим томістичним шляхом доказу існування Божого буття, телеологічним, позаяк метою людського життя стає щастя осягання Творця інтелектуальним зусиллям, адже щастя ближче до Істини від будь-якого іншого поняття. І коли дорога до щастя пролягає через філософію, тоді справді дивно, чому так мало справжніх філософів, здатних його шукати.

З-поміж багатьох мислителів томістичного напрямку розглянуто онтотеологічні концепції Антоніна-Далмеса Сертійянжа, Гаррігу Лягранжа, Рєгіса Жоліве, Айме Фореса, П'єра Руссло, Жозефа Де Фінанса, Дезіре

Жозефа Мерсьє, Жозефа Марешаля, Фернанда Ван Стенбергена, Луїса де Реймекера, Амато Масново, Софії Ванні Ровігі, Франческо Олджяті, Густаво Бонтадіні та ін. Здійснено критичний аналіз онтологічної концепції Е. Жильсона та його розуміння томізму як метафізики буття в ХХ ст. Філософська велич томізму, властиво, й полягає у виробленні такої метафізики буття, якої ніколи не розроблялося в ході віків, тому що те, що подали Парменід і Гайдегер, не було двома метафізиками, а було двома сильними онтологіями. Насправді для того, щоб отримати автентичну метафізику буття, необхідно зберегти *реальну онтологічну відмінність* між сущими і буттям, як також зберегти й трансцендентність буття стосовно до сущих. Але саме цього не вистає у Парменіда та Гайдегера. У Парменіда не вистає тому, що в його онтології суще розчиняється в бутті, а в Гайдегера тому, що в його онтології буття розчиняється у сущому. Натомість св. Тома покладає буття у підвалину всього сущого, але покладає його як *esse ipsum subsistens*. Тобто суще не ототожнюється з буттям: його сутністю не є буття. Суще скінченне, перебуває у співучасті і є композитивне (складається з сутності і акту буття). Суще не може бути причиною власного акту буття, отримує його від *esse ipsum subsistens*. Суще настільки віддалене від буття, наскільки відділене від безкінечної якісної відміни; але в той же час вся реальність сущого походить від буття. “У сущому, – засвідчує св. Тома, – найтаємничішим елементом є буття”.

Зауважено, що філософію буття Аквіната не можна назвати просто онтологією, як філософії Парменіда і Гайдегера, а є вона самотньою метафізикою буття, яка ніколи не опрацьовувалась попередниками, навіть якщо вона й ніколи систематично ані не теоретизувалась, ані не розроблялась у всіх своїх деталях. Папа Павло VI⁹ публічно визнав цю заслугу відкриття за найвищим істориком середньовіччя, яким був Жильсон. У о. Корнеліо Фабро щодо цього судження є інша думка, бо до цього відкриття він прийшов самотійно, виступивши написанням власної праці “Метафізика участі св. Томи Аквінського” задовго до відкриття Жильсона. Однак це правда, що з Жильсоном “християнська філософія” набула глибокого визнання.

Розглянуто онтософську концепцію Ж. Марітена та його інтерпретацію метафізики буття. Показано, що для Марітена метафізика буття Аквіната визначалась як “екзистенційна метафізика”, тому що буття не має абстрактного поняття (воно найбільш з усіх понять), а володіє конкретним, екзистенційним поняттям, оскільки відноситься до першого акту, який забезпечує будь-яку реальність. Марітен вважає, що цілісне поняття теж є поняттям та результатом інтуїції, яке отримане не через безпосереднє

⁹ Paolo VI, *Lettera del S. Padre al Prof. Etienne Gilson* // L'Osservatore Romano 1-9-1975, с. 1: “Між різними представниками середньовічної філософії, ваша увага скерована на св. Тому. Ви спромоглися зробити очевидною оригінальність томізму показавши, як Ангельський Доктор – просвітлений християнським Об'явленням і, зокрема, догмою про сотворення та тією, що ви називаєте *метафізикою Виходу* – прийшов до геніального і справді іноваційного поняття акту буття, *«ipsum esse»*. А тому його філософія міститься на цілковито іншому рівні, ніж у Аристотеля”.

споглядання буття, а через міркування над загальним буттям. Через загальне поняття буття тоді *стає видимим* буття як таке.

Розглянуто вплив Жозефа Марешаля, автора п'ятитомного видання *Відправна точка метафізики* (1922-1926), на онтологію Карла Ранера. Через принцип доцільності, на думку Марешаля, можна прийти до Богопізнання, що розуміється як безумовна умова нашого пізнання. Коли на думку кард. Анрі де Любака, людині притаманне природне прагнення до вічного блаженства, так зване *desiderium naturale beatitudinis*, то у Ранера натрапляємо на гіпотезу про “надприродний екзистенціал”. Ранер зазнав впливу думки Марешаля, проте поглиблює свою позицію Гайдегерівською екзистенціалістичною думкою, будучи представником Пуллахської школи (до неї входили Г. Зіверт, Е. Корет, Й.-Б. Лотц, М. Мюллер, П. Овергаге, Й. Де Фріз та ін.). Він усвідомлював, що сходження до Бога є не тільки можливе в умовах критики трансценденталізму, а й апріорно необхідне, бо без цього сходження людина не зможе зреалізувати себе у духовній площині. Богопізнання для людського розуму становить таїну, яка розкривається тільки в акті Божого Об'явлення. Така позиція дає змогу розкритися до Богопізнання анонімним віруючим, яких, в такому випадку, слід вважати прихованими теїстами. Такій людині достатньо визнати свою природну трансцендентність до таїнства і довіритись їй. Займав антропоцентриську позицію в цій теології, що тримається на філософських засадах. Зазначено, що у Ранера виразне “каріцентричне богослов'я”, тобто пріоритет Божої ласки (*karis*) понад усе. Ранерівський логічний цикл складається з таких пунктів як: воплощення (ласка), сотворення, гріх, відкуплення. Таке проходження було типовим для Дунса Скота. Натомість у Аквіната воплощення займало останню сходинку. Відштовхуючись від слів ап. Павла про *pneuma àgion* (Дух любови), богослов К. Ранер вважав, що Божа ласка є сотвореним даром, завдяки чому людина здатна здійматись до Бога і отримувати несотворений дар – Його Самого.

Розкрито суть “аргументу від залежності” або космологічний доказ існування Божого буття у онтології Ф. Копплстона.

Розглянуто внесок у теодицею В. **Граната**, зокрема розділ його “Теодицеї”, що носить назву “Докази існування Бога з духового життя людини”. У ньому автор аналізує обґрунтування найвідоміших на ХХ ст. мисленників-інтуїціоністів, що спричинилися до побудови новітньої парадигми у природному богослов'ї – містично-персоналістичної. На нашу думку це найбільш перспективний розділ природного богослов'я о. Граната.

Отож, автор розділяє “Докази із закону розумового життя” і “Докази та постулати які оперті на прагненнях волі”. До першої групи він зараховує: ідеологічний доказ, “Шостий шлях” Жака Марітена, металогічний доказ Г. П. Скарлата, доказ Ж. Дефевра з міркувального характеру людської свідомості. До другої – доказ через прагнення щастя, постулат існування Бога у філософії Канта, доказ із моральних законів і голосу обов'язку. Натомість виділяє підрозділ “Метод інтуїції у проходженні людини до Бога”, куди

поміщує сучасні погляди на інтуїційне пізнання Бога: інтуїціонізм кард. Ньюмена, феноменологічна інтуїція М. Шелера в методі “переконання про існування Бога”, містичний інтуїціонізм Бергсона і його доказ на існування Бога, прагматичний інтуїціонізм М. Блонделя як метод пізнання Бога, прагматично-моральна інтуїція Бога за Е. Ле Роем (E. Le Roy), метод інтуїційного шифру К. Ясперса, морально-емоційний інтуїціонізм, пропагований Карольом Адамом, метод інтуїційної редукції Г. Дюмері у показі існування Бога, цілісна інтуїція Бога за Ж. Гессеном і метод інтуїційного пізнання Бога, згідно з Анрі де Любаком. На думку Граната “ідеологічний доказ часто формулюється мисленниками нечітко і тому деколи зближається з доказом “зі ступеневості досконалості”, або “з можливого характеру людського розуму”. Формально доказ опирається на властивостях наших понять (принаймні деяких), а також на повсюднім і обов’язковим характері логічних і математичних законів. Однак ця форма зустрічається з великими застереженнями і для цього треба радше оперти хід міркування на зобов’язуючих законах нашого розуму, який володіє природою можливого буття, а, окрім того, підлягає загальноприйнятим законам.

Висвітлено напрацювання в царині релігійної філософії К. Фабро, Б. Мондіна, Г. Кокса, філософів аналітичної школи, онтотеологію С. Франка та Й. Зайферта. Останній усвідомлює нагальну потребу оборони віри в сучасності не тільки як ректор делегованої владою папи інституції, а й як чи не останній з Могікан класичного Богопізнання. Принаймні кращого сьогодні ми не зауважуємо по спробі оригінального текстологічного фактажу і патрологічної ерудиції в католицизмі загалом. Спроби історично-описового жанру, як це зустрічається у о. Б. Мондіна, не йдуть в ряд із самобутнім Богопізнанням Зайферта, а доробок протестантських мислителів, як на мою думку, є спробою повторити невдалі досліди філософів ХІХ ст., починаючи від Шляйєрмахера. Здійснено критичний аналіз праці Зайферта онтотеологічного змісту: “Бог як доказ Бога” (1996).

У шостому розділі дослідження під назвою «**Божественна ономотологія або атрибути Бога**» показано внесок мислителів-містиків та Аквіната в розкриття вчення про Божі імена. Серед особових імен розглянуто такі як: Любов, Слово, Ум. Серед сотеріологічних імен – Спаситель, Господь, Чоловіколюбєць. Розглянуто проблематику Провидіння і свобода, зокрема, контрверсійність молінізму і баньєсіанства. Історію, зміст і розвиток контрверсії молінізму детально досліджено у творах Іполіта Геро, Йоанеса Рабенека, Теодора Реньо, Герхарда Шнееманна, Фрідріха Штегмюллера та інших. З російськомовних праць відзначено переклади з Моліни В. Л. Іванова. Контрверсія молінізму зародилася з практичних мотивів щодо проведення християнського життя і способу його розуміння. Молінізм визначається як антропологічний песимізм, а, як наслідок, фаталізм, що веде до заперечування у протестантських доктринах людських цінностей, які зруйновані первородним гріхом. Однак, протиставляючись до

протестантизму і до янсенізму, молінізм містить ті аргументи, які дають змогу визнати його вагу і з пошаною ставитися до цієї теодицейної версії. Для того, щоб врятувати людські цінності й свободу перед активністю Бога Творця і перед ласкою, моліністи виразили відношення між людиною і Богом через формулювання *синхронна співучасть* (одночасність). На їхню думку, це формулювання могло б краще порятувати як свободу людини, так і творительну присутність Творця. Під виразом *одночасна співучасть* розуміється співприсутність божественної активності з активністю сотворіння. Не меншою мірою ніж молінізм, баньєсіанство так само переслідує практичну мету. Воно прагне відштовхуватись від абсолютної першості й пріоритетності Бога, наголошуючи на цілковитій залежності всякого сущого, для реалізації подальшого духовного життя індивідів. Як і молінізм, ця контрверсія започаткувала теоретичний дискурс і викликала неабияку пошану в інтелектуальних колах. Найхарактерніше формулювання баньєсіанства наступне: *фізична предетермінація*. Бог як перше абсолютне онтологічне Суцце, фізичним чином наперед визначає активність сотворіння. Вільно активні сотворіння діють в силу вибору, що дарований творячою активністю. Однак в такому випадку стає незрозуміло, як може існувати свобода людини. Виразом *фізична предетермінація* важко означити творячу активність. Як висновок, проблематика молінізму і баньєсіанства потребує осмислення в ключі метафізики буття. Стимул до свободи закладений самим Творцем. Свобода дії не визначається наперед Творцем, бо він діє від вічності. Хоч ніщо не заважає Творцю бути в часі, разом із сотворінням. Христові слова «де вас двоє чи троє збереться, там я перебуватиму між вами» тому промовисте свідчення. Таке переосмислення потрібне, бо дає змогу відворити вагомі для філософсько-богословської культури тексти інтерпретаторів томістичної думки.

ВИСНОВКИ

Представлено такі узагальнені висновки дисертаційного дослідження.

Релігійна філософія як феномен є багата на проблематики, які поступово знаходять вирішення: існування Бога, теонімів, проблема існування зла, узгодження Божого існування з людською свободою тощо, зустрічаючи з боку мислителів неоднозначні оцінки. Богопізнавальні шляхи розроблялися як концептуальні моделі дотично до онтософських, космологічних, антропологічних, релігійних, гносеологічних, моральних уявлень. Звідси й народжуються спроби класифікації цих шляхів мислителями з метою опертися на надійні з них, якщо не займати агностичну позицію у богопізнанні. Поділ доказів на апіорні й апостеріорні, який прижився в теодицеї до сьогодні, помітно поширився, завдяки новим перспективним богопізнавальним шляхам, серед яких варто відзначити антропологічний. На потребу пошуку доказів вказують як самі мислителі від найдавніших часів до сучасності, так і дослідники, автори критично-аналітичних праць, чому й

висвітлити зміст багатьох з них було поставлено за мету автором цього дослідження.

Проблематика божественної ономанології стає логічним продовженням пов'язаної з нею проблеми доказів існування Божого буття. Розкриття змісту особових, онтологічних, сотеріологічних атрибутів Бога дозволяє відкрити багатство особового виміру божества для людини, пролити світло на проблематику творення, свободи та існування зла.

Дисертація розкриває вчення мислителів про особового Бога як концепцію поглядів та висновків у їх взаємозв'язку та в логічному співставленні. На основі дослідження зроблені наступні головні висновки:

1. Вчення античних мислителів про Боже існування становить зародковий етап, не завершену систему взаємопов'язаних розмислів та логічних висновків, які не дозволяють обґрунтувати особу божества в дохристиянську епоху через відсутність належного поняття «особа». Вчення Філона Олександрійського дало змогу порушити дві основні проблеми: доказів існування Божого буття та його імен.

2. Вчення мислителів патристичної доби становить кульмінаційний момент як розвитку релігійно-філософського поняття «особа», так і категорії «Абсолютна особа». Термінологія середньовічних мислителів від Августина до Боеція дозволила стати ключовою в описі поняття «особа». Подальший розвиток становить синтез ідей спадщини отців та християнської філософії теїзму.

3. В особі св. Августина онтологія набула розквіту і до мислителів ХХ ст. від Е. Пшивари до Е. Штайн отримала плідне продовження «третьої навігації» – здійснення до Бога в любові («друга навігація» служила Платонові метафізичним методом).

4. Вчення схоластичних мислителів у природній теології ґрунтується або на апіоризмі або на апостеріоризмі. Обрання тим чи іншим мислителем облюбованого ним шляху доказу Божого буття утворює вагу доказу і його місце в теодицеї, як у випадку з онтологічним аргументом (Ансельма) або з п'ятьма космологічними шляхами (Аквіната).

5. Вчення філософів Нового часу в природній теології розвивається апіорним шляхом. Цьому свідчення системи Декарта, Спінози, Гегеля, Розміні. Агностична позиція Канта має виразно гносеологічний характер, вказуючи на слабкі сторони теодицеї. Позиція Розміні, будучи антикантивською, утворює нові ідеали в теософії на основі однойменної праці Роверетанця та його версії «Теодицеї».

6. Вчення мислителів ХХ ст. та сучасних у теодицейній проблематиці характерне тяжінням до герменевтичного прочитання вартості доказів і їх строгого критичного аналізу, звідки критика доказів філософами аналітичної школи.

7. Докази існування Абсолюту в міжособовому спілкуванні, як у вченні Штайн, свідчать про містичний характер, що не нівелює класичних онтологічних постулатів, до яких ще від часів Аристотеля зараховується

акцидент відношення. Саме воно стає предметом її філософсько-богословського пошуку Бога, відношення, що уможливило єднання душі з ним, існуючи наперед до всякого раціонального пояснення. Докази томістичного характеру так звані космологічні і телеологічні шляхи Штайн не обґрунтовує так виразно, як вдається до обґрунтування доказів антропологічної групи. В неї вони: а) релігійні, бо впливають з особистого досвіду Бога, пережитого серцем, б) містичні, бо потребують єднання в любові, в) психологічні, бо переживаються розумною душею. Як результат пошуку Істини впродовж цілого життя мислительки, вони піднімали престиж філософської думки, засвідчивши інтенціональний пошук Бога людиною ХХ ст., стаючи дороговказом духовної боротьби за правду майбутнім поколінням.

Феномен релігійної філософії як природної теології опирається на діалектичне чергування доказів існування Абсолюту, які мають як сильні, так і слабкі сторони у філософії теїстів. У своїй цілості ці докази цілком задовільні, щоб пояснити силою розуму існування Божого буття, коли емпіричне пізнання перед розумовим безсиле і неспроможне осягати Абсолют як предмет. Логічно опиратися на достовірні положення, правдивість яких здатний підтвердити розум на шляху Богопізнання, а не лише опираючись на віру або припущення чи опінії. Раціонально досліджувати істину про існування Абсолюту – не тільки першочергове завдання філософії, а й моральний обов'язок. Вже апіорне існування Бога в розумі дає змогу виводити варіанти онтологічного аргументу. Тоді коли хоч апостеріорні варіанти опираються на ідею крихкості створіння та його обмеження, знання про це поняття «обмеження» знову ж таки продиктоване нечіткою ідеєю про визнання існування Необмеженого Суцього. Його існування виводиться від умовного до безумовного. Навіть в агностичній позиції філософії Канта визнається той факт, що неможливо підтвердити неіснування ідеї Абсолюту. Тож і строго логічні докази раціонального характеру, не кажучи про слабкість емпіричного пізнання зовнішнього світу, бліднуть перед віднаходженням варіантів надчуттєвого Богопізнання у внутрішньому світі людини, у її містично-духовному досвіді, усвідомлюючи з боку людини Його дію і прояви. Дослідження феномену релігійної філософії на основі критичного аналізу як сильних так і слабших теодіцейних позицій мислителів дає змогу прийти до висновку, що вона опосередковано задовольняє епістемологічні та гносеологічні вимоги знання про надчуттєве Суцце, яке основоположне і не виводиться з інших істин.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Завідняк Б. Т. Релігійна філософія від становлення до сучасності / Б. Т. Завідняк. – Львів: Місіонер, 2020. – 800 с.

Статті в українських фахових виданнях:

2. Завідняк Б. Т. Трансцендентна реальність і концепція “меторіос” у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 44 (2). – С.404–412.
3. Завідняк Б. Т. Поняття трансцендентного у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 46 (4). – С.453–462.
4. Завідняк Б. Т. Трансцендентна реальність у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Наукові записки, Вид. Національного університету “Острозька академія”. Серія “Філософія”, – 2011. – Вип. 8. – С.271–282.
5. Завідняк Б. Т. Понятие трансцендентного в семантическом пространстве Филона Александрийского / Б. Т. Завідняк // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, – 2011. – Вип. 41 (940), Серія “Теорія культури і філософія науки”. – С.89–94.
6. Завідняк Б. Т. Концепція трансцендентності у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Мультиверсум. Філософський альманах, гол. ред. В. В. Лях. – 2011. – Вип. 2 (100). – С.55–63.
7. Завідняк Б. Т. Гаррі Вольфсон. Огляд ключових філонознавчих праць гарвардського ученого / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 69 (2). – С.567–572.
8. Завідняк Б. Т. Проблема зла у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 70 (3). – С.530–534.
9. Завідняк Б. Т. Філонознавці ХХ ст.: Роберто Радіче і Джованні Реале / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 71 (4). – С.587–591.
10. Завідняк Б. Т. Трансцендентність і провидіння у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Вісник Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, № 9/2. Том 21. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. / Гол. ред. О. С. Токовенко. – 2013. – Випуск 23 (2). – С.120–126.
11. Завідняк Б. Т. Числовий символізм у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 72 (5). – С.622–627.
12. Завідняк Б. Т. Антропо-психологічний вимір алегоризму у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 73 (6). – С.159–161.
13. Завідняк Б. Т. Порівняльний аналіз концепцій споглядання Божества у Філона Олександрійського та філософів Середньовіччя / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 74 (7). – С.257–259.
14. Завідняк Б. Т. Оцінка тематики єдності Бога і трансцендентального єдиного у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Вісник Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара,

Філософія і політологія в контексті сучасної культури Серія: Філософія і політологія / Гол. ред. О. С. Токовенко. – 2015. – Випуск 1 (9). – С.109–116.

15. Завідняк Б. Т. Алгоритизм як метод у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць. – 2017. – Вип. № 14. – С.34–39.

16. Завідняк Б. Т. Порівняльний аналіз проблематики зла у Філона Олександрійського і мислителів античності та Середньовіччя / Б. Т. Завідняк // Вісник Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Серія: Філософія / Гол. ред. О. С. Токовенко. – 2017. – Випуск 5 (20). – С.10–18.

17. Завідняк Б. Т. Теодіцея Фрідріха Шеллінга / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 127 (12). – С.164–169.

18. Завідняк Б. Т. «Deus semper major» або теодицея Ерша Пшивари / Б. Т. Завідняк // Українське релігієзнавство. – 2017. – № 84. – С.67–73.

19. Завідняк Б. Т. Теодіцея Сьорена К'єркегора / Б. Т. Завідняк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Серія 7. Релігієзнавство Культурологія Філософія:[зб. наукових праць] / ред рада В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н. Г. Мозгової. – 2017. – Вип. 38 (51). – С.157–166.

20. Завідняк Б. Т. Сили, Пневма та Ідеї у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2017. – №20. – С.25-28.

21. Завідняк Б. Т. Теодицея Бенедикта Спінози / Б. Т. Завідняк // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2017. – Вип. 6(152). – С.91-97.

22. Завідняк Б. Т. Порівняльний аналіз концепцій трансцендентного виміру Божества у Філона Олександрійського та філософів античності / Б. Т. Завідняк // Вісник Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, Філософія і політологія в контексті сучасної культури Серія: Філософія і політологія / Гол. ред. О. С. Токовенко. – 2017. – Випуск 6 (21). – С.29-36.

23. Завідняк Б. Т. Теодіцея Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 130 (3). – С.167–171.

24. Завідняк Б. Т. Теодіцея Ісаака Ньютона і Чарльза Дарвіна / Б. Т. Завідняк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 131 (4). – С.186–191.

25. Завідняк Б. Т. Теодицея Антоніо Розміні-Сербаті / Б. Т. Завідняк // Практична філософія. – 2017. – Вип. 4 (№66). – С.43–50.

26. Завідняк Б. Т. Природне богослов'я Раймунда Луллія / Б. Т. Завідняк // Науковий вісник НУБіП (Національний університет Біоресурсів і Природокористування України) України. Серія "Гуманітарні студії". – 2018. – № 295. – С.116–126.

27. Завідняк Б. Т. Теодицея Іммануїла Канта / Б. Т. Завідняк // Практична філософія. – 2018. – Вип. 4 (№70). – С.118–125.

28. Завідняк Б. Т. Теодицея Моріса Блонделя / Б. Т. Завідняк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2018. – Випуск 799. Філософія. – С.111–116.

Статті у міжнародних наукових фахових виданнях і виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

29. Завідняк Б. Т. Філозофів ХХ ст.: Б. Мондін, А. Маддалена і А.-Ж. Фестюжьер. Огляд ключових філозофів праць / Б. Т. Завідняк // *Evropský filozofický a historický diskurz*. – Прага. – 2017. – № 3 (4). – С.12–17.

30. Завідняк Б. Т. Філозофів ХІХ-ХХ ст. М. Муретов, В. Іваницький та ін.: огляд основних філозофів праць / Б. Т. Завідняк // *Власть и общество (история, теория, практика)*. – Тбіліси. – 2017. – № 44 (4). – С.119–131.

31. Завідняк Б. Т. Феноменологічна теодицея Едмунда Гуссерля і Макса Шелера: Порівняльний аналіз / Б. Т. Завідняк // *Virtus: Scientific Journal*. Montreal, Canada. – 2020. – № 49. – С.43–48.

32. Завідняк Б. Т. Development of the Ontological argument in the theodice of Nicolas Malebranche / Б. Т. Завідняк // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. – Warsaw. – 2021. – Część 7. – 1(65). – С.64–70.

33. Zavidnyak B. T. O Logose w pismach Filona z Aleksandrii: Ewolucja tematyki o Logosie według doktryny metafizycznej Filona w starożytnej filozofii greckiej / B. T. Zavidnyak // *Colloquium-journal. Międzynarodowe czasopismo naukowe*. / Editor-in-Chief P. Nowak, Ewa Kowalczyk. – 2021 – 1. Część 2 (88). – С.26–32.

Монографії, статті і тези в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

34. Завідняк Б. Т. Ідея “внутрішнього чернецтва” і глобалізаційні виклики: теологія ХХ століття лицем до людини / Б. Т. Завідняк // “Людина та її ідентичність у добу глобалізації”. Матеріали міжнародної міждисциплінарної конференції. М. Львів. 29-30 червня 2010 р. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка 2010. – С.116–118.

35. Завідняк Б. Т. Блаж. Антоніо Розміні-Сербаті та Імануїл Кант: теодицейні розбіжності філософів / Б. Т. Завідняк // *Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності* : Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2017. – С.90–94.

36. Завідняк Б. Т., Паранько Р. Теологічні трактати Боеція. Вступна стаття до книги Северин Боецій. Теологічні трактати / Б. Т. Завідняк, Р. Паранько. – УКУ: Львів, 2007. – С.VII–XLI.

37. Завідняк Б. Т. Онтоософія у ХХ ст.: фіаско чи успіх? / Б. Т. Завідняк // Бойківщина. – Вісник № 3. гол. ред. о. М. Бендик. Коло: Дрогобич, 2007. – С.258–316.

38. Завідняк Б. Т. Християнство у творчості Б.-І Антонича. Спроба філософсько-богословського синтезу “Альфа та омеги” поезики Антонича / Б. Т. Завідняк // Актуальні напрями дослідження Лемківщини: історія, постаті, говір. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. Ужгород. 3-5 травня. Львів: УАД, 2008. – С.145–181.

39. Завідняк Б. Т. Ідея “внутрішнього чернецтва” і глобалізаційні виклики: теологія ХХ століття лицем до людини / Б. Т. Завідняк // “Людина та її ідентичність у добу глобалізації”. Матеріали міжнародної міждисциплінарної конференції. Львів. 29-30 червня 2010 р. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – С.116–118.

40. Завідняк Б. Т. Духовна спадщина Аннети фон Дросте-Гюльсгоф / Б. Т. Завідняк // Всесвіт. Журнал іноземної літератури. – 2010. – № 5-6. – С.225–232.

41. Завідняк Б. Т. Теодицейні погляди Григорія Сковороди / Б. Т. Завідняк // “Парадигма Sacrum & Profanum у літературі та культурі”. Випуск 5. Збірник наукових праць. Кафедра мовної та міжкультурної комунікації. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. – Дрогобич, 2011. – С.121–127.

42. Завідняк Б. Т. У сяйві Богопізнання: Традиція містично-досвідної філософії Бога. / Б. Т. Завідняк. – Дрогобич, Коло, 2011. – 120 с.

43. Завідняк Б. Т. Проблема прометеїзму в європейській культурі / Б. Т. Завідняк // Наукові записки УКУ. – 2012. – № 3. Філософія І. – С.181–194.

44. Завідняк Б. Т. Буття як прагнення в Артура Шопенгауера і Моріса Блонделя: Діалектика песимізму і оптимізму / Б. Т. Завідняк // Філософія Артура Шопенгауера і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції 2011 р. ЛНУ ім. І. Я. Франка. Львів, 2012. – С.150–159.

45. Завідняк Б. Т. Богопізнання Памфіла Юркевича / Б. Т. Завідняк // “Парадигма Sacrum & Profanum у літературі та культурі”. Випуск 6. Збірник наукових праць. Кафедра мовної та міжкультурної комунікації. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. – Дрогобич, 2012. – С.262–278.

46. Завідняк Б. Т. Богопізнання велетнів українського духа: митрополитів Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого / Б. Т. Завідняк // Бойківщина. Науковий збірник. – Т. 4. Упор. ред. О. Німилович. «Коло»: Дрогобич, 2013. – С.11–30.

47. Завідняк Б. Т. Платонівські ідеї у вченні Філона Олександрійського про Логос / Б. Т. Завідняк // Традиція і культура. Платон. Актуальність філософської традиції. Матеріали міжнародної наукової конференції 29-30 листопада 2013 р. Частина 1. Асоціація «Новий Акрополь», Національний університет «Острозька академія», Філософський факультет КНУ ім. Тараса Шевченка, Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім.

І. К. Карпенка-Карого, Інститут філософської освіти і науки НПУ ім. М. П. Драгоманова, Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2013. – С.6–7.

48. Завідняк Б. Т. Особові та сотеріологічні божественні імена: спроба феноменологічного обґрунтування божественної ономації / Б. Т. Завідняк // Наукові записки Українського католицького університету. – 2015. – Число V. Богослов'я. Вип. 2. – С.463–482.

49. Завідняк Б. Т. Петро Ліницький і його праця «Вчення Платона про Божество» / Б. Т. Завідняк // Наукові записки Дрогобицької духовної семінарії. Ювілейний випуск (до 20-ліття семінарії). – 2016. – № 1. – С.58–71.

50. Завідняк Б. Т. Містично-богословські джерела Богопізнання в любові Григорія Сковороди: на матеріалі агапічного богослов'я Філона Олександрійського і Діонісія Ареопажита / Б. Т. Завідняк // Античні витоки європейської раціональності: до 2400-річчя Арістотеля. Матеріали XXIV Харківських міжнародних сквородинівських читань. 23-24 вересня 2016 року. Сквородинівка-Харків «Майдан», 2016. – С.139–151.

51. Завідняк Б. Т. До джерел філософського мислення Баттісти Мондіна / Б. Т. Завідняк // Дні науки філософського факультету. 25-26 квітня 2017. Міжнародна наукова конференція. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Матеріали доповідей та виступів. Частина 1. / Редкол. А. Є. Конверський [та ін.]. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2017. – С.106–108.

52. Завідняк Б. Т. Бог релігійних мислителів-поетів / Б. Т. Завідняк // Наукові записки Українського католицького університету. – 2017. – Число X. Богослов'я. Вип. 4. – С.173–197.

53. Завідняк Б. Т. Містично-богословські джерела богопізнання в любові Григорія Сковороди: на матеріалі агапічного богослов'я Філона Олександрійського, Ареопажита і Рішара Сен-Вікторського / Б. Т. Завідняк // «Античний ерос в інтерпретації Григорія Сковороди: філософські контексти та культурні відгомони». Матеріали III Міжнародного Сквородинського колоквиуму. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 11-12 червень 2015. В-во Майдан, Харків, 2018. – С.75–122.

54. Завідняк Б. Т. Філософія оптимізму. Про філософсько-богословську спадщину о. Баттісти Мондіна / Б. Т. Завідняк // Наукові записки Дрогобицької духовної семінарії. – 2018. Вип. 3. – С.39–77.

55. Завідняк Б. Т. Про Логос у Філона Олександрійського / Б. Т. Завідняк // Наукові записки. Українського католицького університету. – 2019. – Число XII. Богослов'я. Вип. 6. – С.121–136.

56. Завідняк Б. Т. Провидіння і свобода: Контровесійність молінізму і баньєсіанства / Б. Т. Завідняк // «Феномен свободи у контексті цивілізаційних викликів XXI століття». Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 23-24 травня. Львівський національний медичний університет

ім. Данила Галицького. Кафедра філософії та економіки. Львів, 2019. – С.124–133.

57. Завідняк Б. Т. Щастя як теодицея митр. Андрея Шептицького / Б. Т. Завідняк // Збірник матеріалів. I Міжнародна наукова конференція «Щастя та сучасне суспільство». – 2020. – Вип. 1. – С. 308-324.

58. Завідняк Б. Т. Богопізнання Северина Боеція / Б. Т. Завідняк // Наукові записки Дрогобицької духовної семінарії. – 2021. – Вип. 6. – С.86–118.

59. Завідняк Б. Т. Онтософія у ХХ столітті: фіаско чи успіх?» / Б. Т. Завідняк. — «Коло»: Дрогобич, 2006. — 96 с.

60. Завідняк Б. Т. Історія української релігійної філософії / Б. Т. Завідняк. — Львів: Місіонер, 2020. – 288 с.

АНОТАЦІЯ

Завідняк Б. Т. Феномен релігійної філософії: критичний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальностями 09.00.11 – релігієзнавство; 09.00.14 – богослов'я. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2021.

У дисертаційному дослідженні вперше в Україні здійснено всебічний аналіз феномену природної теології, засвідченої святоотцівською та схоластичною думкою як спробою побудови містично-досвідної теодицеї у її класичному вираженні. Не спираючись на уподобання конкретної філософської школи, автор проводить реконструкцію філософії Бога у своїй гармонійній цілості творячи синтез теодицейної науки у багатоголосі філософсько-богословських шкіл західної і східної християнської традицій та арабо-юдейської теодицейної ментальности. Дається критичний аналіз множині тлумачень теорій Божого Провидіння, відношення Бога до світу і людини, доказів існування Божого буття.

Запропоновано двочастинний розподіл теодицеї: класична і некласична. У класичній запропоновано розширену тричастинну класифікацію доказів існування Божого буття: космологічна, онтологічна і трансцендентиська. Підвидами некласичної є: екзистенційна теодицея ХІХ-ХХ ст., теодицея Абсолюту, фізиків, деїзму, теїзму та постмодерна теодицея. З'ясовано головні вчення мислителів від античності до сучасності про Особового Бога, які включають розгляд філософсько-релігійного терміну «особа». Проведено аналіз християнсько-теїстичної категорії «Абсолютна Особа» в контексті християнської персонології з її релігійною концепцією «особа» людини. Застосовані методи герменевтики до трактатів Платона, Аристотеля, Плотина, св. Августина, Боеція, Ареопагітика, Рішара Сен-Вікторського, Раймунда Луллія, Аллана Лілльського, Аквіната, Дунса Скота, Спінози, Розміні та ін. Поглиблено розуміння зв'язку концепції трансцендентного з

етичним виміром і інтерпретацією Біблії. У цьому зв'язку запропоновано й проілюстровано на прикладі святоотцівських текстів поняття трансцендентного; виділені основні складові семантичного простору та онтоетична складова і її роль в історії патристичної думки. Запропонована нова інтерпретація ейдосу трансцендентного, як зв'язкового між онтичним і етичним вимірами у семантиці Філона Олександрійського. Визначено його місце в патристичній та схоластичній думці. З'ясовано як поняття «Особа» у вченні Северина Боеція, що означає індивідуальну субстанцію розумної природи, становить джерело волі, є володаркою моральної цінності, здатна осягати істину. Особа від часів св. Августина показується у Божому бутті, маючи дотичність в бутті людини, незважаючи на те, що людське існування скінченне.

Розкрито категорії божественної ономанології, які належать Богові, об'єднані буттям Абсолютної особи, і виражені онтологічними та особовими іменами в ученні Ареопагітика. З'ясовано як концепція «Абсолютна особа» у вченні визначних учителів Церкви описує єдність Божих імен, не надаючи переваги жодному з них. Коли ж таке стається, то атрибутами вищості наділені Буття і Благо, що не суперечить таким особовим іменам як Любов і Святість. Позиція мислителів Сен-Вікторської школи, Раймунда Луллія є виразно агапічної концептуально-психологічної моделі особового суцього.

Виявлено, що концепція «Абсолютна особа» у вченні німецького класичного ідеалізму сповнена тяжінням або до позитивної або до негативної теологічної моделі, свідченням чого є релігійно-філософське вчення Ф. Шеллінга про Абсолют. З'ясовано переваги містично-досвідної філософії над раціональними аргументами доказів існування Божого буття апріорного характеру. Вперше у вітчизняній філософії розкрито теодицейні погляди бл. Антоніо Розміні-Сербаті, обґрунтовано теософську модель мислителя. Вперше здійснено поглиблений герменевтичний аналіз доказу існування Божого буття, запропонований Е. Штайн. Вперше співставлені теодицейні концепції мислителів томістичної школи. Виявлено онтотеологічний потенціал досліджень у релігійній філософії Й. Марешала, Е. Корета, В. Граната.

Ключові слова: Бог, докази Божого буття, теодицея, ономанологія, природна теологія, метафізика, онтологія, онтотеологія, трансцендентність.

АННОТАЦІЯ

Завидняк Б. Т. Феномен религиозной философии: критический анализ. – Рукопис.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальностям 09.00.11 – религиоведение; 09.00.14 – богословие. Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2021.

В диссертационном исследовании впервые в Украине осуществлен всесторонний анализ феномена естественной теологии, заверенной святоотеческой и схоластической мыслью как попыткой построения мистически-опытной теодицеи в ее классическом выражении. Не опираясь на предпочтение конкретной философской школы, автор проводит реконструкцию философии Бога в своей гармоничной целостности творя синтез теодицейной науки в многоголосии философско-богословских школ западной и восточной христианской традиций и арабо-еврейской теодицейной ментальности. Дается критический анализ множеству толкований теорий Божественного Провидения, отношений Бога к миру и человеку, доказательствам существования Божьего бытия.

Предложено двухчастное деление теодицеи: классическая и неклассическая. В классической предложено расширенную трехчастную классификацию доказательств существования Божьего бытия: космологическая, онтологическая и трансцендентная. Подвидами неклассической являются: экзистенциальная теодицея XIX-XX вв., теодицея Абсолюта, физиков, деизма, теизма и постмодерна теодицея. Рассмотрены главные учения мыслителей от античности до современности об персонифицированном Боге, включающие рассмотрение философско-религиозного термина «Персона». Проведен анализ христианско-теистической категории «Абсолютная Личность» в контексте христианской персонологии с ее религиозной концепцией «персона» человека. Применены методы герменевтики к трактатам Платона, Аристотеля, Плотина, св. Августина, Боэция, Ареопагитика, Ришара Сен-Викторского, Раймунда Луллия, Аллана Лилльского, Аквината, Дунса Скота, Спинозы, Розмини и др.

Раскрыто понимание связи концепции трансцендентного с этическим измерением и интерпретацией Библии. В этой связи предложено и проиллюстрировано на примере святоотеческих текстов понятие трансцендентного; выделены как основные составляющие семантического пространства, так и онто-этическая составляющая и ее роль в истории патристической мысли. Предложена новая интерпретация эйдоса трансцендентного, как связанного между онтического и этическим измерениями в семантике Филона Александрийского. Определено его место в патристической и схоластической мысли. Выяснено как понятие «Персона» в учении Северина Боэция, что означает индивидуальную субстанцию разумной природы, составляет источник свободы, является обладательницей моральной ценности, способна постигать истину. Понятие персона со времен св. Августина показывается в Божьем бытии, имея причастность в бытии человека, несмотря на то, что человеческое существование конечное.

Раскрыты категории божественной ономотологии, которые принадлежат Богу, объединены бытием Абсолютной персоны, и выражены онтологическими и личностными именами в учении Ареопагитика. Выяснено как концепция «Абсолютная Персона» в учении выдающихся учителей Церкви описывает единство Божьих имен, не оказывая предпочтения ни

одному из них. Когда же такое происходит, то атрибутами превосходства наделены Бытие и Благо, не противоречащие таким личным именам как Любовь и Святость. Позиция мыслителей Сен-Викторской школы, Раймунда Луллия есть определенно агапичной концептуально-психологической моделью личного сущего. Выявлено, что концепция «Абсолютная Персона» в учении немецкого классического идеализма исполнена тяготением или к положительной или к отрицательной теологической модели, свидетельством чего является религиозно-философское учение Ф. Шеллинга о Абсолюте. Выяснены преимущества мистически-опытной философии над рациональными аргументами доказательств существования Божьего бытия априорного характера. Впервые в отечественной философии раскрыты теодицейные взгляды бл. Антонио Розмини-Сербати, обосновано теософскую модель мыслителя. Впервые осуществлен углубленный герменевтический анализ доказательства существования Божьего бытия, предложенный Э. Штайн.

Впервые сопоставлены теодицейные концепции мыслителей школы томизма. Выявлен онтологический потенциал исследований в религиозной философии Ж. Марешала, Э. Корета, В. Граната.

Ключевые слова: Бог, доказательства Божьего бытия, теодицея, оноματοлогия, естественная теология, метафизика, онтология, онтоотеология, трансцендентность.

SUMMARY

Zavidnyak B.T. The phenomenon of Religious Philosophy: a critical analysis. – Manuscript.

The dissertation for a scientific degree of the doctor of philosophical sciences on specialties 09.00.11 – Religious Studies; 09.00.14 – Theology. National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

In the dissertation research, for the first time in Ukraine, a comprehensive analysis of the phenomenon of natural theology, attested by the Holy Father's and scholastic thought as an attempt to build a mystical-experiential theodicy in its classical expression. Without relying on the preferences of a particular philosophical school, the author reconstructs the philosophy of God in its harmonious whole, creating a synthesis of theodicy science in the polyphony of philosophical and theological schools of Western and Eastern Christian traditions and Arab-Jewish theodicy mentality. A critical analysis of many interpretations of the theories of God's Providence, God's relationship to the world and man, evidence of the existence of God's existence.

A two-part distribution of theodicy is proposed: classical and non-classical. The classical one offers an extended three-part classification of the evidence for the existence of God's existence: cosmological, ontological, and transcendental. Subspecies of non-classical are: existential theodicy of the XIX-XX centuries,

theodicy of the Absolute, physicists, deism, theism and postmodern theodicy. The main teachings of thinkers from antiquity to the present about the Personal God, which include consideration of the philosophical and religious term "person", are clarified. The analysis of the Christian-theistic category "Absolute Person" in the context of Christian personology with its religious concept of "person" is carried out. Methods of hermeneutics applied to the treatises of Plato, Aristotle, Plotinus, St. Augustine, Boethius, the Areopagite, Richard of St. Victor, Raymond Lully, Allan Lille, Aquinas, Duns Scott, Spinoza, Rozmini, and others. An in-depth understanding of the connection between the concept of the transcendent and the ethical dimension and interpretation of the Bible. In this connection, the concept of the transcendent is proposed and illustrated on the example of the Holy Father's texts; the main components of the semantic space and the onto-ethical component and its role in the history of patristic thought are highlighted. A new interpretation of the transcendent eidōs as a link between the ontic and ethical dimensions in the semantics of Philo of Alexandria is proposed. Its place in patristic and scholastic thought is determined. Clarified as the concept of "Person" in the teachings of Severin Boethius. which means the individual substance of intelligent nature, is the source of will, is the possessor of moral value, able to comprehend the truth. A person from the time of St. Augustine is shown in God's being, having a touch in human existence, despite the fact that human existence is finite.

The categories of divine onomatology that belong to God, united by the existence of the Absolute Person, and expressed by ontological and personal names in the teachings of the Areopagite are revealed. The concept of the "Absolute Person" in the teachings of prominent Church teachers describes the unity of God's names without favoring any of them. When this happens, the attributes of supremacy are endowed with Being and Good, which does not contradict such personal names as Love and Holiness. The position of the thinkers of the St. Victor school, Raymond Lully is a clearly agape conceptual and psychological model of the personal being.

It was found that the concept of "Absolute Personality" in the teachings of German classical idealism is full of attraction to either a positive or a negative theological model, as evidenced by the religious and philosophical teachings of F. Schelling about the Absolute. The advantages of mystical-experiential philosophy over rational arguments of proofs of the existence of God's existence of a priori character are clarified. For the first time in domestic philosophy, theodicy views of approx. Antonio Rozmini-Serbati, the theosophical model of the thinker is substantiated. For the first time, an in-depth hermeneutic analysis of the proof of the existence of God's existence, proposed by E. Stein, was carried out. For the first time, theodicy concepts of thinkers of the Thomistic school were compared. The ontological potential of research in the religious philosophy of J. Mareshal, E. Koret, V. Granat has been revealed.

The phenomenon of religious philosophy as a natural theology is based on the dialectical alternation of evidence for the existence of the Absolute, which has both strengths and weaknesses in the philosophy of theists. In their entirety, these proofs

are quite satisfactory to explain by the power of reason the existence of God's existence, when empirical knowledge before the mind is powerless and incapable of comprehending the Absolute as an object. It is logical to rely on credible statements, the truth of which is able to confirm the mind on the path of knowledge of God, and not just relying on faith or assumptions or opinion. Rational exploration of the truth of the existence of the Absolute is not only the primary task of philosophy, but also a moral duty. The a priori existence of God in the mind makes it possible to deduce variants of the ontological argument. While at least a posteriori variants are based on the idea of the fragility of creation and its limitation, the knowledge of this concept of "limitation" is again dictated by the vague idea of acknowledging the existence of the Unlimited Being. Its existence is derived from conditional to unconditional. Even the agnostic position of Kant's philosophy acknowledges the fact that it is impossible to confirm the non-existence of the idea of the Absolute. Therefore, strictly logical proofs of a rational nature, not to mention the weakness of empirical knowledge of the external world, fade before finding variants of supersensible God-knowledge in the inner world of man, in his mystical-spiritual experience, realizing his action and manifestations. The study of the phenomenon of religious philosophy on the basis of critical analysis of both strong and weak theodic positions of thinkers allows us to conclude that it indirectly satisfies the epistemological and epistemological requirements of knowledge about the supersensible Being, which is fundamental and not derived from other truths.

Key words: God, proofs of God's existence, theodicy, onomatology, natural theology, metaphysics, ontology, ontotheology, transcendence.